

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Науково-дослідний інститут україністики імені Михайла Мольнара

Любомир Белей

КУРС СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ
Вступ. Писемність. Пам'ятки. Лексикологія. Тексти.
Ч.І.

Ужгород 2012

ПЕРЕДМОВА

Одні вважають старослов'янську мову фатумом, стихійним лихом, яке приречений пережити кожен студент-україніст або славіст; інші розглядають цю дисципліну як своєрідний рудимент, яка колись-то, може, й була корисна, проте нині вона вже втратила всяке прикладне значення та має лиш історичне значення. І нарешті третя група (не скажу, що вона численна) усвідомлює, що старослов'янська мова є не просто фундаментом славістики, а незамінним ключем до розуміння багатьох моментів у складному та суперечливому процесі становлення не лише слов'янських літературних мов, а й духовної культури слов'ян. І правда саме на боці нечисленної шопти таких поціновувачів першої літературної мови слов'ян. І справа тут не лиш у тому, що старослов'янські пам'ятки є найдавнішими фіксаціями фонетичної та граматичної структури мови слов'ян та їх лексики – значення цього факту годі переоцінити. Знання старослов'янської мови уможливило знайомство з найдавнішими багатощовковими пластами української літературної спадщини, що сягають XI ст., і які стали основою та прикрасою української словесності.

Українські інтелектуали чудово усвідомлювали важливу роль старослов'янської та церковнослов'янської словесності в історії української культури. Свідченням цього є та велика увага, яку здавна приділяли українці вивченню першої літературної мови слов'ян. Вершинними здобутками багатющої української традиції вивчення старослов'янської та церковнослов'янської словесності є «Грамматика славенская, или правилное Сунтагма» (1619) Мелетія Смотрицького, ціла низка студій Івана Франка – «Причинки до

джерел критики кирило-мефодіївських легенд», «Мораво-паннонське письменство», «Староболгарське письменство», «Початки південоруської літератури», - показово, що останні три – це частини «Історії української літератури», а також грандіозний проєкт Івана Огієнка дванадцятитомного - видання «Історії церковнослов'янської мови», який, однак, вченому вдалося зреалізувати лише наполовину – побачили світ лише шість томів: «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність» (Т.І-ІІ, Варшава, 1927-1928); «Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян» (Т.ІV, Варшава, 1929 та Вінніпег, 1976); «Фонетика церковнослов'янської мови» (Т.ІVІ, Варшава, 1927); «Слов'янська палеографія» (Т.ІХ, Варшава, 1928).

Основне завдання пропонованого видання – з'ясувати місце старослов'янської мови у системі сучасних слов'янських мов, тобто визначити стосунок системотворчих мовних явищ різних рівнів старослов'янської мови до їх відповідників у праслов'янській та сучасних слов'янських мовах.

Пропонований «Курс старослов'янської мови» складається з двох частин. У першій частині проаналізовано лінгво-культурологічну проблематику, пов'язану як з виникненням старослов'янської писемності, так і з впливом її на формування та розвиток сучасних слов'янських мов, а також розглядаються старослов'янські пам'ятки та лексика старослов'янської мови. Оскільки ця проблематика постійно перебувала під сильним ідеологічним пресом, в результаті чого вона нерідко піддавалася хибним, ідеологічно вмотивованим інтерпретаціям, а не раз – і відвертим

фальсифікаціям, то її об'єктивний аналіз у світлі досягнень сучасної як української, так і зарубіжної славістики є необхідною передумовою при підготовці сучасного фахівця-україніста чи славіста. У другій частині «Курсу...» буде подано традиційні для підручників старослов'янської мови розділи фонетики та граматики.

1. ЛІНГВО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Старослов'янська мова у колі слов'янських та її назва.

Старослов'янська мова – це найдавніша літературна мова слов'ян. Вона з'являється на початку 60-х років IX ст. та своєю появою старослов'янська мова завдячує культурно-просвітницькій діяльності святих Кирила та Мефодія.

Тривалий час – аж до поч. XIX ст. – старослов'янську мову помилково ототожнювали з праслов'янською. Насправді це абсолютно різні, хоч і близько споріднені мови. Адже праслов'янська мова проіснувала від III-II тис. до Хр. до V-VI ст. після Хр., тоді як старослов'янська мова з'являється лише у 60-х р. IX ст. та проіснувала до XII- поч. XIII ст.

Щоправда, у славістиці поширена також думка, що старослов'янська мова проіснувала тільки до кін XI ст., а в XII ст. від напливу народнорозмовних елементів, головним чином моравських, українських, сербських, хорватських, вона перероджується у церковнослов'янську. Однак живомовні нашарування у пам'ятках XII - поч. XIII ст. мають несистемний, поверховий характер, які суттєво не впливають на їх старослов'янську - солунсько-македонську – першооснову, а тому старослов'янськими можна вважати пам'ятках XII - поч. XIII ст.

Праслов'янська мова протягом усього свого існування була поширена серед усіх слов'ян, тоді як старослов'янська мова функціонувала не у всіх слов'янських землях і не завжди. Так, наприклад, у Великоморавському князівстві вона активно

побутувала від поч. 70-х р. IX ст. по 885 р., згодом сфери її функціонування були кардинально обмежено, а в кінці XI ст. вона зовсім виходить з ужитку. У Болгарському царстві активне функціонування старослов'янської мови розпочинається у кін. 80-х р. IX ст., а на Русі-Україні – після визнання християнства офіційною релігією в кінці 80-х р. X ст. Натомість старослов'янська мова була дуже слабо поширена серед поляків і її зовсім не вживали лужичани та полабські слов'яни. Праслов'янська мова побутувала тільки в усній формі та відзначалася діалектною здиференційованістю. Старослов'янська мова – це літературна мова, вона побутувала як в усній, так і писемній формі, їй притаманні певна унормованість та стильова розгалуженість: окрім конфесійного стилю, розвивалися також її літературно-художній та офіційний стилі.

У сучасній українській філологічній та історичній термінології на позначення першої літературної мови слов'ян утвердився термін *старослов'янська мова*, який, очевидно, першим у славістиці вжив видатний український філолог М.Максимович в праці «История древней русской словесности» (Київ, 1839). Проте цей термін не єдиний. Окрім як *старослов'янською*, першу літературну мову слов'ян називають ще *церковнослов'янською*, *староцерковнослов'янською*, *слов'янською*, *слов'яноболгарською*, *староболгарською*, *болгаро-македонською*, *старомакедонською* тощо. Така значна кількість термінів пояснюється тим, що вони виникли у різні часи та відзеркалюють еволюцію самого поняття 'перша літературна мова слов'ян'. У славістиці донаціональної

доби терміни на позначення 'перша літературна мова слов'ян' творилися з огляду на самоназву цієї мови, що вживалася у найдавніших слов'янських рукописах - *языкъ словѣньскъ*, тобто слов'янська мова. Тому, наприклад, під впливом цієї традиції видатні представники староукраїнського мовознавства П.Беринда, М. Смотровицкий, А.Сатановский, Є.Славинецький використовують терміни *язык славенскій*, *язык славеноросскій* *язык*.

Спроби окремих словацьких мовознавців та політиків ототожнювати термін Кирило-Мефодіївської доби *СЛОВѢНЬСКЪ ЯЗЫКЪ* та сучасну назву словацької мови *slovenský jazyk* не мають ніяких підстав, оскільки, як доведено численними дослідженнями, діалектна основа старослов'янської мови – південнослов'янська, а не західнослов'янська і тим більше не словацька.

У період слов'янського національного відродження завдяки ґрунтовним порівняльно-історичним студіям Й.Добровського та А.Востокова було суттєво поглиблено знання про першу літературну мову слов'ян, зокрема було висунуто основні гіпотези щодо її діалектної основи, окреслено хронологічні рамки та сфери її побутування. Саме в цей час в славістиці XIX ст. запанували терміни *церковнослов'янська*, або *староцерковнослов'янська мова* (пор.ще терміни: нім. *altslawische/altkirchslawische Sprache*; фр. *le vieux slave*; англ. *Old Church Slavonic*), що вказували на сферу та час побутування першої літературної мови слов'ян. Щоправда,

А.Востоков, намагаючись увиразнити генезу першої літературної мови слов'ян називав її *слов'яноболгарською*.

Попри вагомій здобутки сучасної славістики, мовознавці досі остаточно не розв'язали проблему назви першої літературної мови слов'ян та поняттєвого її наповнення. Так, у славістиці запанувала точка зору, за якою *старослов'янською* мовою вважають мову найдавніших слов'янських перекладів, здійснених св.Кирилом та Мефодієм, їх учнями та послідовниками, а *церковнослов'янськими* вважаються пам'ятки, на мові яких помітний живомовний – західно- або східнослов'янський – вплив. Розмежування понять 'старослов'янська мова' та 'церковнослов'янська мова' до кінця не реалізовано. Дискусійною донині залишається проблема верхньої часової межі існування існування старослов'янської мови: одні вчені пропонують обмежити їх XI ст., а інші – XIII ст. Одні славісти старослов'янськими вважають лише 17 пам'яток болгаро-македонської редакції X-XI ст., інші розширюють їх перелік двома моравськими та однією паннонською X-XI ст., а ще інші – й пам'ятками української редакції XI ст. (див.дет.: розділ 4.4.). На нашу думку, старослов'янськими можна вважати усі пам'ятки кирило-мефодіївської традиції X-XIII ст. як болгаро-македонського походження, так і моравської, паннонської, української, російської та сербо-хорватської редакцій, а тому, відповідно, і верхню часову межу існування старослов'янської мови розширити до XIII ст. Адже часово-просторове обмеження старослов'янської мови болгаро-македонським ареалом X-XI ст. стає не лише наперешкодї визнання фактами старослов'янської мови багатьох болгаро-

македонських граматичних мовних явищ X-XI ст., зафіксованих пізнішими копіями різних редакцій, але й штучно обриває процес авторського мовотворення численими перекладачами та редакторами старослов'янських текстів у Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді, Пскові, Нітрі, Велеграді, Блатенському князівстві, Ращі, Боснії, Далмації. А саме так старослов'янська мова, попри свою болгаро-македонську основу, стала панслов'янським явищем.

Разом з тим, помилковими є поширені твердження служителів культуру України, Росії, Білорусії, Сербії, що нібито вони відправляють богослужіння слов'янською, або старослов'янською мовою. Насправді у багатьох християнських храмах згаданих країн богослужіння ведуть церковнослов'янською мовою української або, відповідно, російської, сербської редакцій, бо ніде і ніхто нині не вживає, наприклад, специфічних старослов'янських звуків [ъ], [ъ], [ѣ], [Ѡ] тощо.

З огляду на переважно церковну сферу функціонування найдавнішої літературної мови слов'ян, з'явився термін *церковнослов'янська мова*. Однак у сучасній мовознавчій традиції багатьох слов'янських народів церковнослов'янською називають мову, яка починаючи з кінця XIII - поч. XIV ст. розвинулася на ґрунті першої літературної мови слов'ян завдяки широкому залученню місцевих фонетичних, лексичних, граматичних та словотворчих явищ. У славістичній літературі, щоб розрізнити класичну старослов'янську, або церковнослов'янську мову Кирило-Мефодіївської редакції та її пізніші редакції із системними

місцевими живомовними вкрапленнями, вживався термі́н старочерковнослов'янська мова (пор.нім. *Altkirchslavischesprache*).

Зважаючи на той факт, що діалектною основою найдавнішої літературної мови слов'ян послужила болгаро-македанська говірки Солуня, то болгарські мовознавці витвір св.Кирила, Мефодія та їх учнів часто називають *староболгарською мовою*, а македонські славісти – *старомакедонською мовою*.

1.2. Культурно-історичні передумови виникнення старослов'янської мови. Появу старослов'янської мови справедливо пов'язують з Великоморавським князівством, яке у середині 50-х рр. IX ст. під проводом князя Ростислава почало наполегливо вириватися з орбіти потужного церковно-культурного впливу імперії франків. Адже навіть після розриву васальної залежності великоморавських князів від сусідніх франкських правителів (849 р.), непорушно залишилась безпосередня підпорядкованість великоморавської церкви зальцбурзьким єпископам, що сформувалася ще з часів християнізації Великої Моравії. Підпорядкованість місцевих священнослужителів германським першоієрахах стала серйозним дестабілізуючим фактором, адже вони, очевидно, не були прихильниками політичного незалежнення Великої Моравії від «своїх» світських правителів, а це вкрай негативно позначалося як на внутрішній, так і зовнішній політиці великоморавських князів. Як справедливо зазначає А.Власто, франкські священники відстоювали не стільки інтереси християнської церкви, скільки політичні цілі Франкської

імперії, тому Ростислав мав усі підстави негативно ставитися до присутності на своїх землях франкських священників^{*}.

Ситуація навколо статусу та підпорядкування християнської церкви у Великій Моравії в IX ст. багато в чому нагадує підгрунта міжконфесійної боротьби в Україні як у часи УНР, так і в кін. XX – поч. XXI ст. Чимало представників української політичної еліти гаряче підтримують ідею помісної української православної церкви не стільки з переконань церковно-догматичних, стільки з міркувань політичних. Адже не секрет, що за роки незалежності України чимало священнослужителів Української православної церкви Московського патріархату пропагують політичні погляди, що дивовижним чином збігаються з імперськими ідеями колишньої метрополії та ніяким чином не є несумісними з статусом незалежної України.

Прагнучи позбутися небажаних германських впливів за посередництвом церкви, великоморавський князь Ростислав у 859 р. звертається до папи римського Миколая з проханням прислати на Моравію єпископа, який заснував та очолив місцеву єпархію та проповідував би слов'янському люду Євангеліє зрозумілою (слов'янською) мовою. Досі у великоморавських церквах богослужіння проводили латинською мовою. Однак Рим на звернення Ростислава не відреагував: можливо, до цього приклався франкський єпископат; можливо, у Римі не знайшлося гідної кандидатури для такої складної місії. Невдача у Римі не примусила Ростислава відмовитися від ідеї обмежити германські політичні

^{*} Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян.-К., 204.-С.43-44.

впливи завдяки впровадженню у церковний вжиток слов'янської мови. Тому вже в 861 р. (за деякими свідченнями, у 862 р.) він звертається з аналогічним проханням – «прислати єпископа и учителя» - до константинопольського патріарха та візантійського імператора Михайла III. Станом на середину IX ст., як відомо, християнська церква зберігала канонічну єдність (розкол відбувся у 1054 р.), проте між західною (Римом) та східною (Константинополем) християнськими церквами негласно склався поділ місійних територій, які можна розглядати як своєрідні сфери впливу. Велика Моравія належала до західної місійної території (саме західні місіонери принесли християнство на ці терени), тому звернення князя Ростислава поставило перед візантійським імператором Михайлом III та недавно проголошеним патріархом Фотієм дуже складне у політичному плані завдання: не втратити нагоду поширити свої впливи у центральноевропейському регіоні (Велика Моравія межувала з небезпечним противником Візантії – Болгарським царством) та при цьому ще більше не ускладнити відносин з Римом, які й без того перебували у критичному стані: Рим гостро засудив недавнє незаконне усунення та ув'язнення патріарха Ігнатія й обрання на його місце хоч і видатного діяча, та, проте, світської особи - Фотія (протягом тижня Фотія висвятили з диякона до патріарха).

З огляду на перераховані політичні проблеми, імператор Михайло III та патріарх Фотій вирішили не втрачати нагоди, щоб здобути впливи у так стратегічно важливому для Візантії регіоні, проте цим кроком вони намагалися не викликати загострення

стосунків з Римом. Ідеальним вирішенням цього складного завдання було відрядження на Велику Моравію місії, але без єпископа, присутність його викликала б різке незадоволення зальцбурзьких єпископів, а відтак і Риму.

Хоча формально Константинополь і не виконав основного прохання князя Ростислава, проте завдяки напрочуд вдалому вибору керівництва місії було гарантовано не лише реалізацію планів великомораван, а й закладено міцні підвалини культури слов'янських народів – створено оригінальний алфавіт, закладено основні норми першої літературної мови слов'ян, створено перші канонічні (визнані Римом) переклади сакральної християнської літератури тощо. А очолили місію солунські брати – Константин Філософ, він же св.Кирило, та св. Мефодій.

Константин народився в 826 або 827 р., а Мефодій (світське ім'я Михайло) – 815 р. у місті Фесалоніки (суч. Салоніки), яке на той час було другим за величиною містом Візантійської імперії та центром її Західних провінцій. Серед населення Салонік, як і всієї грецької Македонії, помітний відсоток складали слов'яни. Тому Константин та Михайло-Мефодій ще змалку опанували слов'янську мову, якої вони навчилися від матері Марії (її багато хто вважає слов'янкою) або від слуг-слов'ян (батько-грек, на ім'я Лев, був високопоставленим військовослужбовцем). У кожному разі імператор Михайло III основний мотив призначення солунських братів керівниками моравської місії, за словами «Житія св.Кирила», назвав такий : «**ВЫ БО БСТА СЕЛОУЧНИНА, А**

БЕЛОУНАНИНА ВЪСИ ЧИСТО СЛОВЬНСКЫ БЕСѢДОУЖТЪ».

До початку моравської місії Михайло-Мефодій спершу близько десяти років був на державній службі – намісником імператора в одному з районів Македонії, а згодом, на початку 50-х рр. IX ст., усамітнися в одному з монастирів на Битинійському Олімпі та й, очевидно, прийняв монарший сан під чернечим іменем Мефодій, а пізніше став ігуменом Поліхронського монастиря, звідки його й було покликано на Моравію.

Константин у 843 р. покидає рідне місто, щоб піти навчатися у Константинополь, де потрапляє у коло наближених осіб до логофета Феоктиста, учителя майбутнього імператора Михайла III та приятеля майбутнього патріарха Фотія. Близькість до «багрянородних» осіб допомогла Константину здобути блискучу освіту, що відкрила йому шлях до викладацької роботи в Мангаурській школі. У 855-856 рр. Константин був учасником дипломатичної місії до халіфа Мутаваккіла. На місію було покладено завдання добитися звільнення полонених ромеїв, проте, як свідчить «Житіє св.Кирила», Константин також дискутував з місцевими мусульманами на релігійні теми, зокрема про сутність Святої Трійці.

У 860-861 рр. Константин очолив хазарську місію, яка прямувала через Херсонес (українська назва Корсунь), що розташовувався на схід від сучасного Севастополя через Дербент до літньої хазарської столиці – прикаспійського міста Ітіль. Попри важливі державні переговори та релігійні дискусії з хозарами-юдеями, особливе

значення для майбутньої просвітницької діяльності Константина серед слов'ян мало чудесне віднайдення ним мощей св.Климента. Св.Климента, четвертого папу римського (бл.90-98 р. п.Хр.), імператор Троян зіслав у Херсонес (на Інкерманські каменоломні), де той не припиняв проповідувати християнство. За непохитну віру в Христа Климента засудили до страти – йому прив'язали ланцюгами на шию якір та кинули в море. Мощі св.Климента не могли відшукати протягом більш ніж 750 р. і лише Константин під час перебування в Херсонесі 30 січня 861 р., попередньо вивчивши давні рукописи, найняв робітників та наказав розкопувати пісок на морському мілководді. Незабаром робітники наткнулися на нетлінні мощі – кістяк, обмотаний ланцюгами з якорем. На Константинопольському соборі 869 р. достовірність цієї події підтвердив митрополит Митрофан.

Вчені висловлюють різні міркування з приводу того, коли і де Константин Філософ та Мефодій зацікавилися слов'янізацією християнських богослужінь: одні (в т.ч. й «Житіє св. Кирила») вважають, над розв'язанням цієї проблеми солунські брати почали працювати лише після 862-863 рр., після прибуття на Моравію, а інші переконані, що Константин разом із Мефодієм, тоді ігуменом одного з монастирів у Битинії, що в Малій Азії, ще близько 855 р. почали працювати над створенням слов'янських перекладів сакральної літератури і, очевидно, слов'янської писемності. Мефодіїв монастир був розташований у тій частині Візантії, що була густо заселена слов'янами, завдяки чому Мефодій усвідомив нагальну потребу тлумачення основ християнства зрозумілою

слов'янам мовою. Оскільки вибір імператора Михайла III на кандидатів моравської місії зразу впав на солунських братів, то, є підстави припускати, що Константин та Мефодій уже мали досвід та, очевидно, певний доробок у слов'янізації християнського культу, що було відомо патріархові, а, може, й самому імператорові.

У науковій та популярно-публіцистичній літературі часто можна зустріти твердження, що на Великій Моравії св. Кирило та Мефодій виконали місіонерську функцію, тобто охрестили місцеву слов'янську людність. Такі твердження, однак, є цілком безпідставними. І справа не лише в тому, що, наприклад, Константин Філософ під час перебування на Великій Моравії у 863-867 рр. був світською особою (не мав навіть сану священника), а тому і не міг нікого хрестити. Коли солунські брати прибули на Велику Моравію, то місцеве слов'янське населення було тут вже давно охрещено. Відомо про діяльність цілого ряду місій - аквільської, зальцбургської, регенсбургської, ірландсько-шотландської - які проповідували християнство на теренах Великоморавського князівства. Про християнізацію Великої Морави задовго до початку місії солунських братів свідчить чимало фактів. Так, у 798 р. папа Лев III посилає у Панонію архієпископа Арно із завданням «людей у вірі та християнстві проповідями зміцнювати». Арно висвятив єпископа Деодоріка, його наступником був єписком Отто, якого замінив Ліупрам (836-859). У 818-838 рр., як пише Ф.Дворнік, дуже активно на теренах Великої Моравії діяла місія єпископа Регінгара з Пассау.

Вважається, що великоморавський князь Моймир охрестився і 818 році, через десять років у Нітрі, одному із центрів Великої Моравії, зальцбургський архієпископ Адальрамус освятив кафедральний собор, збудований у романському стилі, святилище якого як частина пізнішої забудови, збереглося дотепер. Вважають, що фундатором цієї церкви був місцевий князь Прібіна, який, очевидно, належав до династії Моймирів. Усі це дало підстави таким авторитетним дослідникам, як Ф.Пастернек, Й.Ціблук, Я.Станіслав та ін. стверджувати, що Велика Моравія була християнізована ще за 70 років перед приходом Костянтина та Мефодія*.

На Велику Моравію Константин та Мефодій прибули на чолі місії у 862 або 863 р. Оскільки на той час Константин був, найімовірніше, світською особою, а Мефодій мав лише сан священника, то, зрозуміло, вони не могли ніяким чином претендувати на організацію та керівництво місцевою церквою, яка й надалі залишалася підпорядкована зальцбургському архієпископу. Єдиною ділянкою для їх майбутньої праці залишалася перекладацька та педагогічна діяльність, однак, на нашу думку, Константин та Мефодія до такої праці спонукали мотиви не стільки професійні, скільки духовні. Завдяки своїй перекладацько-педагогічній діяльності солунські брати передусім прагнули реалізувати новозавітне право кожного християнина - молитися Богові зрозумілою (рідною) мовою, бо лиш у такий спосіб можна досягнути досконалості у розумінні та практиці віри.

* Див.: Stanislav J. Starosloviensky jazyk. - D.1.-Bratislava, 1978-S.78.

Підтвердження саме такої мотивації великоморавської місії можемо знайти у «Житті св.Кирила», авторство якого належало, без сумніву, особі, яка добре знала Константина. За свідченнями автора «Життя...», Константин дуже часто наголошував на праві людини говорити з Богом рідною мовою. Цю тезу, як і належить, він підтверджував цитатами зі Святого Письма. Так, аргументом для Константина є есхатологічна промова пророка Ісаї, де сказано: «Я прийду, щоб зібрати всі народи та мови, і вони прийдуть та узріють мою славу. Я дам їм знак і пошлю врятованих з-поміж них до народів: до Таршішу, Путу, Луду, Мешеха й Рошу, Тувала та Явану й до далеких островів, що ніколи про мене не чули й не бачили моєї слави» («Книга пророка Ісаї», гл.66, 18-19). Правильність власних переконань Константин вивіряє і за словами старозавітного царя Давида: «Славте Господа, племена народів, і хваліте Його!» Однак ще важливішим для розуміння як мовних поглядів Константина, так і мети його великоморавської місії є його диспут з тримовниками, або пілатниками Венеції, які рішуче відкидали навіть наміри використовувати у християнському культі інші, ніж три священні мови – старослов'янську, давньогрецьку, латинську. У відповідь їм Константин чітко формулює, як нам видається, власне життєве кредо: «Невже Бог не посилає дощ на всі однаково? Чи сонце не світить всім і всюди? Чи не однаково ми дихаємо повітрям? То як же не соромно вам визнавати лише три мови, а всі інші племена і народи вважати сліпими і глухими?»*. Прикметно, що аргументом на користь власної рації Константинові

* Пространное житие Кирилла/Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII веков/перевод И.Калганова и Д.Польваного.-Москва: Художественная литература, 1990.-С.124.

служить досвід інших народів, який він особисто спостерігав під час різних місій: «Хіба ми не знаємо багато народів, які розуміють книги та віддають хвалу Богові своїми мовами. Це вірмени, перси, абхази, грузини, согдійці, готи, авари, турки, хазари, араби, єгиптяни та інші»*.

Дуже показовими є вибрані солунськими братами шляхи реалізації мети великоморавської місії – удоступнити мораванам християнські віровчення та богослужіння. Щоб досягти такої шляхетної мети, Константин та Мефодій не розпочинають боротьбу з великоморавським духовенством, керованим франкським єпископатом, вони не намагаються творити «альтернативні» християнські громади, не намагалися зіграти на тогочасних суперечностях між Римом та Константинополем, а впрягаються у тяжку, чорнову роботу – апробують створену азбуку, активно перекладають найнеобхіднішу богослужбову літературу, повсякчас удосконалюючи принципи першої літературної мови слов'ян – старослов'янської, а також навчають десятки учнів. Ця робота тривала близько 40 місяців. Не випадково такий глибокий знавець слов'янських старожитностей, як Іван Франко наголошував, що місія Костянтина та Мефодія на Моравії мала передусім педагогічний характер[†]. Велич цієї провітницької праці Константина та Мефодія ще більше зростає, коли пам'ятати, що вони, погодившись на участь у моравській місії, добровільно відмовилися від усіх матеріальних, духовних та інтелектуальних

* Там само, С.125.

[†] Франко І. Ред.на: А.Соболевский. Древняя церковнославянская литература и ее значение// Зібрання творів у 50-ти т.- Т.38.-К.: Науkdумка, 1983.-С.450.

вигід та переваг, які надавало життя у тогочасній фактичній світовій столиці – Константинополі та ще й у близькості до візантійського імператора. Натомість вони обирають непевність та гарантовані невгоди місії на околиці ойкумени, тобто цивілізованого світу.

Протягом трьох з половиною років солунським братам та їх помічникам з моравської місії вдалося завершити роботу над перекладом старослов'янською мовою основного корпусу богослужбової літератури, а також підготувати своїх учнів для висвячення у сан священника. Причому, треба думати, підготовка учнів велася слов'янською мовою, тому вихованці Константина і Мефодія були готові проповідувати християнське віровчення слов'янською мовою. Однак самі Константин та Мефодій не могли ні канонізувати власні переклади богослужбової літератури, ні висвятити підготовлених учнів. Це могли зробити або в рідному Константинополі, або в невідомому Римі, або у неприязних до них Зальцбурзі чи Пассау. Константин і Мефодій обирають Рим і цей вибір є дуже показовим, бо він засвідчує прагнення слов'янських просвітителів ретельно дотримуватися усталених церковних правил - терени Великої Моравії та Блатенського князівства підпадали під юрисдикцію Риму – та ні за яких обставин не піддаватися звабі пошуку скороминущих політичних вигод.

На шляху до Риму Константин та Мефодій разом із учнями зупинилися у паннонському місті Мозабург у князя Коцела, який правив Блатенським князівством. Тут солунські брати затрималися майже на півроку. Протягом цього часу вони навчали учнів, яких

послав до них князь Коцел (за одними даними, учнів було 50, а за іншими – 200). У кожному разі, Константин та Мефодій дістали нагоду не лише ще раз апробувати свої переклади богослужбової літератури старослов'янською мовою, а й оцінити привабливість для місцевої людності ідеї слов'янізувати церковні відправи. Є всі підстави стверджувати, що у Блатенському князівстві вони одержали цілковите схвалення своїй просвітницькій праці, тому вони продовжили свою подорож до Риму.

Уже в Італії, у Венеції, як свідчить «Житіє св.Кирила, відбулася відома дискусія Константина з тримовниками, які рішуче заперечували доцільність перекладу сакральної літератури мовою слов'ян. Глибокий християнський гуманізм власних переконань допоміг Константинові перемогти у дискусії з консервативним духовенством Венеції.

Однак перемога у дискусії з тримовниками мала радше психологічне значення, бо доля слов'янської місії Константина та Мефодія вирішувалася у Римі. Рим, як відомо, був цілком незнайомий для візантійських просвітителів, та несподівану сильну підтримку у центрі західного християнства вони одержують від св. Климента, власне завдяки його мощам, які Константин знайшов у Херсонесі 861 р., а тепер віз у Рим. Для папи мощі св.Климента були безцінною святинею, яку, очевидно, віддавна вважали безнадійно втраченою. А тут стало відомо, що мощі св. Климента везуть ромеї Константин та Мефодій. Тому нема нічого дивного в тому, що солунських братів разом із їх учнями папа римський, чи як його названо у «Житії св. Кирила», апостолик Андріан вийшов

зустрічати із своїм почтом аж за мури міста, щоб виявити глибоку вдячність за безцінний дарунок, святиню Вселенської церкви, мощі св. Климента. Вважається, що брати зупинилися в одному із грецьких монастирів у Римі, найімовірніше, у монастирі св. Пракседи, неподалік храму Санта-Марія-Маджоре*. Папа розпорядився створити комісію на чолі з єпископами Формозієм та Гейдериком, яка мала вивчити привезені старослов'янські переклади та проіспитувати учнів Константина та Мефодія. За результатами роботи комісії папа визнав переклади Константина та Мефодія канонічними та наказав освятити їх у соборі Санта-Марія-Маджоре. Серед текстів, перекладених у Моравії та Паннонії і схвалених папою, імовірно, були Літургія, причому це була не Літургія Іоанна Золотоустого, поширена у східному обряді, а літургія св. Петра, характерна для західного обряду; Денні служби, Псалтир та Арпакос. Учні з Моравії, серед яких були Климент, Наум та Горазд, висвятили на священників. Вони одразу ж, як зазначено в «Житті св. Кирила», відправили літургії слов'янською мовою у головних храмах Риму – соборі св. Петра, костелах св. Петронілі, Андрія та соборі св.Павла†. Дуже важливим та, очевидно, несподіваним для солунських братів став намір папи римського висвятили Мефодія на єпископа для Моравії та Паннонії. Цим кроком Папа Андріан II переслідував не лише конфесійно-культурні цілі – наближував слов'янам християнське віровчення, а й політичні – ослаблював франкські архієпископії

* Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян.-К., 204.-С.75.

† Пространное житие Кирилла/Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII веков/перевод И.Калганова и Д.Польвяного.-Москва. Художественная литература, 1990.-С.125.

Зальцбурга, Регенсбурга, Пассау, виводячи з їх безпосереднього підпорядкування церкву на Моравії та Паннонії. Так завдяки величезній подвижницькій діяльності солунських братів було реалізовано плани князя Ростислава, коли він звертався спершу до Риму, а потім - до Константинополя.

Триумфальний візит солунських братів до Риму затьмарила невеличкова хвороба Константина, від якої він помирає 14 лютого 869 р. За п'ятдесят днів до смерті Константин прийняв чернечий постриг під іменем Кирила. Спершу, за заповітом матері, Мефодій хотів поховати брата в одному з монастирів на горі Олімп. Однак папа римський, визнаючи величезні заслуги Кирила перед Церквою, наполягав, щоб видатного слов'янського просвітителя було поховано у соборі св. Петра в Римі. Мефодій погодився на поховання Кирила в Римі, проте місцем поховання обрав собор св. Климента. Вибір собору св.Климента як місця поховання Кирила можна пояснити не лише тим фактом, що саме Кирило під час хозарської місії відшукав мощі св.папи-вигнанця, а й бажанням Мефодія віддати належне допомозі чи своєрідній чудесній співпраці св.Климента в успішному проведенні слов'янської місії – адже не буде перебільшенням сказати, що саме привезені Константином у Рим мощі св.Климента, попри активну протидію франкського єпископату, стали запорукою прихильного ставлення папської курії до як до слов'янських перекладів, так і до учнів солунських братів.

Після передчасної смерті Кирила, Мефодій у сані єпископа слов'ян відбув до своєї пастви. Спершу Мефодій прибув на

Паннонію, а згодом, у 870 р., вирушив у Моравію. По дорозі за наказом зальцбурзького єпископату, зокрема Германліха з Пассау, Адалвіна Зальцбурзького та Анно, його схопили та ув'язнили, а в липоводі 870 р. у Регенсбурзі його судив Людовік Німецький. Мефодієві інкриміновано узурпацію церковної влади на теренах, підпорядкованих франкським єпископам. У в'язниці Мефодій пробув аж до 873 р. і був звільнений завдяки наполегливому заступництву спершу папи Андріяна II, а потім Івана VIII. Про різочу відмінність у ставленні до Мефодія папи та франкських єпископів свідчить тогочасна папська кореспонденція. Папа називає Мефодія «нашим найсвятішим братом» та гостро картає єпископа Германріха за знущання над Мефодієм: «Котрого ж то – не кажу єпископа, котрого світського чоловіка, навіть тирана жорстокість не перевершила твоя сваволя, не перемогла твоя зв'язка жорстокість? Брата і співєпископа нашого Мефодія тюремними карами караючи, під голим небом довгі дні при найострішій зимі та під лютими дощами тримаючи, а від завідування повіреної йому церкви відводячи, ти дійшов до такої скажености, що його приволочено на собор єпископів...»^{*}.

Після звільнення з ув'язнення Мефодій знову прямує у Рим, щоб одержати підтвердження своїх повноважень уже від нового папи – Івана VIII. Новий папа не лише підтвердив повноваження, надані Мефодієві його попередником, а й висвятив Мефодія на архієпископа, підпорядкувавши йому дуже давню митрополію Сірміум (нині її центр – це місто Сремська Мітровица у Сербії).

^{*} Цит. за: Франко І. Історія української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського// Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т. Т. 40.-К.:Наук.думка, 1983.-С.31.

Незважаючи на незаперечний авторитет в папі римського, нападки на Мефодія з боку першоєрархів франкської церкви то слабшали, то посилювалися. Негативний вплив на діяльність архієпископа Мефодія справляв той факт, що на князівському столі у Моравії Ростислава змінив германофіл Святоплек.

Однак авторитет архієпископа Мефодія був настільки великим, що ніхто з його недоброзичливців-германофілів не наважувався йти з ним на відкриту конфронтацію. В умовах хиткого затишшя архієпископ Мефодій разом з учнями багато працює над старослов'янськими перекладами богослужбової літератури. Щоправда, у 880 р. в результаті інтриг та наклепів одного з «помічників» Мефодія – єпископа Вікінга, архієпископ Мефодій змушений був поїхати до Риму, щоб особисто довести власну невинуватість та вкотре добитися підтвердження права надати використовувати у богослужіннях старослов'янську мову^{*}. Одержавши цілковиту підтримку у папи, Мефодій наступного, у 881 р. уперше за час Моравської місії вирушає до Константинополя, сподіваючись там від добитися права поширити старослов'янську мову в богослужіннях і на Болгарію. Помер архієпископ Мефодій 6 квітня 885 р. Місце його поховання досі залишається невідомим, хоча висловлюються думки, що місцем поховання міг бути Велеград, Старе Место або Мікульчіце.

На жаль, не збереглося жодної пам'ятки старослов'янської мови, писаної у період моравської місії Константина та Мефодія. Цей фактор і став причиною тривалих дискусій з приводу авторства як

^{*} Дет. див.: Власто А. П. Цит. пр. - С.93-98.

перекладів Константина та Мефодія, так і їх оригінальних творів. Переважна більшість славистів, сходиться на думці, що єдиним відомим нам оригінальним твором, автором якого з певністю можна вважати Константина, є т.зв. «Прогласіє свѣтаго евангеліа», яке І.Франко подає повністю у своїй «Історії української літератури...», бо воно «написано талановито і свідчить про щирий інтерес автора до слов'ян і розпочатого між ними діла Божого»^{*}.

1.3. *Культурно-історичне значення просвітницької діяльності св. Кирила та Мефодія серед слов'ян*

Хоча Константин та Мефодій, найімовірніше, родом не були слов'янами, проте слов'яни, слов'янська культура стали одним з пріоритетних зацікавлень солунських братів і саме у цій царині їх сподвижницька праця стала надійним фундаментом самобутньої слов'янської культури історичних часів. Виняткове місце св. Кирила та Мефодія в історії слов'янської культури зумовлено такими їх здобутками:

2. Св.Кирило та Мефодій створили першу слов'янську азбуку – глаголицю.
3. Солунські брати запропонували та апробували основні принципи та норми першої літературної мови слов'ян – старослов'янської.

4. Просвітителі слов'ян створили перші переклади старослов'янською мовою, які уможливили переведення богослужіння рідною мовою слов'ян.
5. Св.Кирило та Мефодій підготували цілу когорту учнів, які після їх кончини змогли стати достойними продовжувачами багатих традицій своїх учителів. Найвідоміші учні св.Кирила та Мефодія - Климент, Наум, Горазд, Ангелар, Лаурент – успішно втілювали у життя ідеї своїх вчителів у нових культурно-історичних умовах.
6. Константин і Мефодій виявили винятковий дипломатичний хист. Завдяки їх дипломатичній майстерності слов'яни перші серед європейських народів (набагато раніше, ніж германські та більшість романських народів) здобули право говорити з Богом рідною мовою. При цьому треба зауважити, що схвалення як старослов'янських перекладів, так і права проводити богослужіння старослов'янською мовою вони здобули абсолютно офіційно спершу у Римі, а згодом і в Константинополі. Хоча їх діяльність відбувалася у вельми непростий період взаємин між Римом та Константинополем, однак, незважаючи на революційно-епохальні результати слов'янської місії, вона ніяким чином не спричинилася до погіршення стосунків між східним та західним центрами християнства, навіть навпаки – св.Кирило та Мефодій стали багато в чому недосяжним еталоном відкритого, демократичного, справді християнського сподвижництва,

^{*} Франко І. Історія української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства... // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т. - Т.40.-К.: Наук.думка, 1983. - С.34.

вільного від політичного розрахунку чи інших меркантильних інтересів.

Культ св.Кирила та Мефодія завжди вшановували слов'яни, про що свідчить, наприклад, українське «Житіє і труди преподобних отців Методія і Константина, названого Кирилом, єпископів моравських, учителів словенських», у «Четъї-Мінеї» Д.Туптала XVII ст.¹. Проте масової популярності культ св. Кирила та Мефодія набуває у часи слов'янського національного відродження. Українські інтелектуали В.Білозерський, О.Маркевич, Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров у січні 1846 р. заснували таємне товариство, яке назвали *Кирило-Мефодіївським братством*.

Вибір власної назви таємного товариства, очевидно, був покликаний увиразнювати спадкоємність високих ідеалів св. Кирила та Мефодія та їх актуальність в умовах тогочасної України. Адже товариство ставило перед собою мету побудувати майбутнє суспільство на засадах християнської моралі, створити демократичну федерації слов'янських народів на принципах рівності і суверенності, інтегровану навколо майбутньої України; зрівняти у правах всі слов'янські народи та їх національної мови, культури.

З подібних мотивів 24 травня 1858 р. відбулося урочисте вшанування пам'яті св. Кирила та Мефодія у болгарському Пловдиві. У 1863 р. на честь тисячоліття початку моравської місії Синод Російської православної церкви постановив щорічно відзначати свято солунських братів. Папа Лев XIII, який з

¹ Туптало Д. Життя святих. -Т.10.-Львів: Свічало, 2010.-С.205-232.

особливою увагою ставився до слов'ян, у 1880 р. канонізував св.Кирила та Мефодія.

Глибоко символічним стало проголошення автокефалії Болгарської православної церкви у День св.Кирила та Мефодія - 24 травня 1872 р. Символічний характер постатей св. Кирила та Мефодія для слов'янського національного відродження уособлює полотно «Св. Кирило та Мефодій» (1885 р.) геніального польського маляра Я.Матейка.

Свідченням високої оцінки просвітницької діяльності св. Кирила та Мефодія стало їх визнання святими рівноапостольними як католицькою, так і православними церквами. Церква відзначає свята рівноапостольних Кирила та Мефодія 14, 27 лютого; 19 квітня, 24 травня. 5 липня Чехія та Словаччина відзначає як державне свято Дні св.Кирила та Мефодія. У Болгарії ще від поч. XX ст. найвищою державною відзнакою є орден «Святі рівноапостольні Кирила і Мефодій». За указом президента України від 17 вересня 2004 р. в Україні 24 травня відзначають День слов'янської писемності. На високому державному рівні вшановують св. Кирила і Мефодія і в інших слов'янських країнах, зокрема Росії, Білорусії, Сербії, Чорногорії, Македонії. У 1980 р. папа Іван Павло II оголосив св. Кирила патроном Європи.

1.4. Міфи і реальність про перебування св. Кирила на теренах сучасної України

У сучасних наукових та публіцистичних джерелах часто згадують про перебування св. Кирила та Мефодія на теренах

України та оцінюють їх роль в історії України чи окремих її регіонів. Як правило, йдеться про перебування солунських братів на півдні сучасної України, зокрема в Криму, та на Закарпатті. Справді, під час хозарської місії Константин не лише відвідав Херсонес, а й віднайшов там мощі св. Климента*. Оскільки на час хозарської місії в Константинополі Русь сприймали як вельми войовничого та небезпечного сусіда, про що писав патріарх Фотій†, тому є всі підстави вважати, що Константин одержав ще й завдання не лише ближче познайомитися з войовничими сусідами, а й, можливо, з'ясувати шляхи встановлення з ними дружніших контактів. Зрештою, як відомо, вже у 863 р. патріарх Фотій заявляв про християнізацію Русі, проте чи мав якийсь стосунок до початку християнізації Русі Константин є питанням вельми складним, яке, на жаль, не входить у коло зацікавлень сучасних славистів. Натомість об'єктом загальної уваги вчених став фрагмент із «Життя св. Кирила», в якому стверджується, що в Херсонесі «знайшов він Євангеліє і Псалтир, писані **РОУСЬСКЫ ПИСЬМЕННЫ**, і чоловіка, що розмовляв цією мовою. І, порозмовлявши з ним, збагнув що мову та, порівнявши її зі своєю, виокремив голосні та приголосні. І, вознісши молитву Богові, незабаром почав читати і говорити»‡. Ця фраза ще у 1848 р. стала основним аргументом для І.Срезневського на користь існування слов'янських, точніше «русських» перекладів богослужбової літератури у докирило-

* Глибокий та дуже докладний аналіз усього комплексу проблематики, пов'язаної з культом св. Климента, представлений у монографії І. Фралка «Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди» (Збір. Тв. у 50-ти т. - Т. 34, - С. 7-347).

† Див.: Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти Т. - Т. 1 - К.: Наук. думка, 1994. - С. 393.

‡ Родвик застосовуваний: Памятники болгарской литературы IX-XVIII веков. - Москва: Худ. лит., 1990. - С. 116.

мефодіївську добу. У 1848 р. цей вчений безапеляційно заявляв: «Нема найменших підстав піддавати сумнівам правдивість переказу про «русский» переклад книг в IX ст., до Кирила та Мефодія».

Тут треба наголосити, що багато вчених по-різному тлумачать відетнімний прикметник **РОУСЬСКЫ**: одні його розуміють як «руський, або український», інші – як «російський», а ще інші – як «східнослов'янський». Якщо тлумачення старослов'янського прикметника **РОУСЬСКЫ** як «руський, або український» або як «східнослов'янський» цілковито залежить від переконань автора щодо періодизації історії східнослов'янських мов, то тлумачення старослов'янського прикметника **РОУСЬСКЫ** із «Життя св. Кирила» виключно лише як «російський» є цілком хибне і нічого, окрім безпідставних політичних амбіцій за собою не має.

Згодом на підставі тверджень І.Срезневського сформувалася так звана руська, або українська теорія походження старослов'янської мови та слов'янської азбуки, що завжди знаходила своїх прихильників та популяризаторів, проте ніяких інших свідчень, що говорили б на користь цієї гіпотези не існує. Тому правильніше називати твердження про існування слов'янських або руських, чи українських перекладів у докирило-мефодіївську добу не гіпотезою, а легендою чи міфом, що постав на зорі слов'янського відродження. Адже перш ніж заявляти, що перші слов'янські переклади Євангелія та Псалтиря було знайдено в Херсонесі 860 р. та вони були записані «руськими літерами», варто було б відповісти на такі запитання: 1) коли і де русичі ще до 860 р. прийняли християнство; 2) наскільки численними були ті

християнські «руські» громади, що вони могли собі дозволити замовити переклад богослужбової літератури рідною мовою; 3) хто з константинопольських патріархів або з римських пап дозволив використання цих книг; 4) чому не збереглося ім'я цього сподвижника-перекладача. Пошук відповіді на ці очікувані запитання миттєво перекаліфікує руську гіпотезу у міф. Видатний славіст В.Ягіч з цього приводу зауважував: «Якщо розуміти все, як розповідає легенда, то слід було б припустити, що Константин знайшов не лише глаголичне письмо, а й готовий переклад Євангелія та Псалтирі; тобто все основне було зроблено без нього і до нього. Такий думці суперечить хід і всі історичні свідчення того визначного культурного здобутку, який нерозривно пов'язаний з іменем Константина-Кирила»*

На нашу думку, заслуговує на увагу пояснення прикметника **РОУСЬСЬКЫ** у згаданому фрагменті «Житія св. Кирила» як «германський», а точніше «готський». Відомо, що на території Криму ще від поч. V ст. оселилися готи і тут, у Манкупі (кол. назва Теодоро) існувала так звана кримська християнська єпархія. Поселення вестготів у Криму проіснували аж до XVIII ст.[†] Оскільки готський християнський проповідник єпископ Вульфїла ще в 70-х р. IV ст. на базі грецького та латинського алфавітів створив готську абетку та переклав Євангеліє, частину Старого Заповіту готською мовою, то, зрозуміло, готська християнська література не була в Криму рідкістю, тому є всі підстави вважати, що Євангеліє та Псалтир, які побачив у Херсонесі Константин,

були готськими. Зрештою, ближче знайомство із готським алфавітом, створеним на базі грецького, як і з самими перекладами Євангелія, могли послужити для Константина своєрідним поштовхом або зразком у його слов'янській місії.

Однак було б несправедливо і головне хибно говорити лише про міфи, пов'язані з перебуванням Константина на теренах сучасного півдня України.

Адже під час хозарської місії у Херсонесі Константин відшукав мощі св. Климента, і вплив цієї події як для української, так і загальнослов'янської історії годі переоцінити: завдяки мощам св. Климента Константин та Мефодій здобувають в Римі прихильне ставлення до ідеї запровадження серед слов'ян богослужіння рідною мовою. Через сто з лишнім років після того князь Володимир Великий, здобувши мечем Корсунь, привозить звідси у Київ частину мощів св. Климента, які знову через півтора століття відіграли визначну роль в історії церкви в Русі-Україні: коли у 1145 р. київський митрополит Михайло II самовільно покинув Київ і поїхав у Візантію, то руські єпископи, за прикладом греків, які здійснювали обряд хіротонії мощами Івана Хрестителя, висвятили на митрополита Кліма Смолитича: «**тако съгадавъши главоѡж св. Климента поставиша митрополитомъ**». І.Франко дотепно зауважує, що мощі св. Климента «мали ту добру прикмету, що могли появлятися, де і коли було їх треба»*.

Із західноукраїнськими землями пов'язані твердження, за якими св. Кирило і Мефодій принесли християнство на терени історичного

* Ягіч И. В. Вопрос и Кирилле и Мефодии в славянской филологии. - Санкт-Петербург, 1885. - С. 64.
† Грушевський М. Історія України-Руси. В 11-ти т. Т. 1. - К.: Наук. думка, 1994. - С. 155.

* Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди// Іван Франко. Збір. Тв. у 50-ти т. - Т. 34. - С. 265.

Закарпаття. Такі міркування виникли ще у кінці XIX ст. не без впливу великої популярності культу св. Кирила та Мефодія серед сусідніх народів - чехів та словаків, проте в кінці XX ст. гіпотезу про християнізацію Закарпаття св. Кирилом та Мефодією підхопили так звані неорусини, які почали її використовувати пропагандистський ресурс цієї гіпотези: мовляв, місцеве автохтонне населення Закарпаття, на відміну від українців, було охрещено св. Кирилом і Мефодієм, а не Володимиром Великим. Як основний аргумент на свою користь вони використовують той факт, моравська місія Константина і Мефодія відбувалася на суміжних із сучасним Закарпаттям землях - Моравії і Паннонії, а тому солунські брати охрестили автохтонне населення Закарпаття на більше ніж 120 років раніше, ніж відбулося хрещення України-Русі.

Якою сильною не була б спокуса оголосити себе спадкоємцем славних кирило-мефодіївських традицій, проте вона безпорадна перед доказовістю цілої низки фактів. Так, досі нез'ясовано залишається статус державних утворень на теренах сучасної Закарпаття в середині IX ст. Невідомо, хто з місцевих князів ухвалив доленосне рішення християнізувати своє князівство та запросив з цією метою Константина і Мефодія. Константин на час свого перебування на Моравії та Паннонії не мав священничого сану, а тому й не міг нікого хрестити. Навіть якщо припустити, що закарпатців охрестив Мефодій, то годі пояснити, як існувала християнська церква на Закарпатті у середині IX ст., тобто які священики, з якими сакральними книгами та в яких церквах залишилися після охрещення, адже перші висвячені учні Константина та Мефодія, а також перші переклади старослов'янською мовою потрапляють на Моравію та

Паннонію після смерті св.Кирила. На Закарпатті, на відміну від Моравії та Паннонії, досі не виявлено ніяких слідів християнізації в середині IX ст. Переконливо спростовує міф про християнізацію Закарпаття солунськими братами той факт, що з на теренах історичного Закарпаття, тобто сучасного Закарпаття та Східної Словаччини, не виявлено жодної глаголичної пам'ятки, а, як відомо, кирило-мефодіївська християнська традиція нерозривно пов'язана саме з глаголичною писемністю. Більше того, у 1951 р. у м. Михайлівці (Східна Словаччина) було виявлено надгробний камінь князя Пресіана, який датовано 1060 р.⁶, напис на якому було виконано кирилицею, тобто письмом, нерозривно пов'язаним з святоволодимирівською, а не кирило-мефодіївською християнською традицією.

Заперечення ймовірності християнізації Закарпаття св. Кирилом та Мефодієм, аж ніяк не означає, що в др. пол. IX ст. окремі предки сучасних українців, не мали ніяких контактів із слов'янами Моравії та Паннонії: передусім завдяки торгівлі вони бували у своїх сусідів, де могли ознайомитися з місцевою християнською традицією (дехто міг навіть і охреститися) та потім популяризувати її серед своїх співплемінників. Однак такі факти не були масовими, тому й автохтонне населення Закарпаття, як й інших українських земель, було охрещено та одержало кириличну писемність завдяки святоволодимирівській традиції.

⁶ Ткалічєк В. Кирилівський напис в Михайлівцях//Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.-Т14.- Пряшів, 1986.- С.395-410.

Література

Основна

1. Станіський М.Ф. Старослов'янська мова.-Львів, 1964.
2. Станіський М.Ф. Старослов'янська мова.-К, 1983.
3. Майборода А.В. Старослов'янська мова.-К, 1975.
4. Леута О.І. Старослов'янська мова.-К, 2001.
5. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII веков/перевод И.Калганова и Д.Польвяного.- Москва: Художественная литература, 1990.

Додаткова

Белей Л. Слов'янські апостоли св. Кирило та Мефодій на перехресті історії та сьогодення//«Дзеркало тижня».- №20 від 22 травня 2004.
http://dt.ua/SOCIETY/slovyanski_apostoli_svkirilo_ta_mefodiy_na_perehrest_i_istoriyi_ta_sogodennya-39863.html

Белей Л. Слов'янська місія//Український тиждень.-№21.-2010.
<http://tyzhden.ua/Publication/3616>

Бирябаум Х. Праславянський язык: достижения и проблемы в его реконструкции.-Москва, 1987.

Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование.- Москва, 1984.

Власто А.П. Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії слов'янства.-К., 2004.

Грушеский М. Історія України-Руси: В 11-ти Т.-Т.І.-К.: Наук.думка, 1994.

Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації.-К.,2000.

Історія української мови. Фонетика.-К., 1979.

Огієнок І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян.-Вінніпег, 1976.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови.-Харків, 2002.

Франко І. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди// Іван Франко. Збір. Тв. у 50-ти т.- Т.34.-С.265.

Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства....// Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти Т.- Т.40.-К.: Наук.думка, 1983.

Stanislav J. Starosloviensky jazyk.-D.I.-Bratislava, 1978

2. ДІАЛЕКТНА ОСНОВА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Коли завдяки успіхам порівняльно-історичного мовознавства було з'ясовано, що старослов'янська мова не є мовою-оснотою усіх слов'янських мов, а що вона, як й інші слов'янські мови, також походить від одного з праслов'янських діалектів, то почали з'являтися гіпотези, які намагалися розкрити походження старослов'янської мови. Пошук діалектної основи старослов'янської мови часто ускладнювали політично вмотивовані прагнення багатьох діячів слов'янського відродження «націоналізувати» багатющу та найдавнішу спадщину слов'янства, тому і цей суто політичний, суб'єктивний чинник у сумі зі складністю розв'язання низки лінгвістичних проблем спричинилися до появи багатьох теорій, що намагалися розкрити діалектну базу старослов'янської мови.

Старослов'янська мова, як і кожна інша літературна мова, має діалект, що ліг в її основу, тобто на базі якого вона сформувала власні специфічні фонологічні, граматичні норми, а також основний лексичний запас. У 1814 р. відомій чеський вчений, засновник славістики Й.Добровський висловив міркування, що в основі старослов'янської мови лежить старосербське наріччя. Нині відомо, що ці твердження Й.Добровського спиралися на вельми приблизні уявлення тогочасної славістики про південнослов'янські мови, які в ті часи всі нерідко називали сербською. Поява відомого сербського словника С.-В.Караджіча дозволила Й.Добровському в 1823 р. переглянути свої попередні погляди і заявити, що основою старослов'янської мови є старожитній спільний сербсько-болгаро-

македонський діалект. Вже в міжвоєнний період сербську теорію походження старослов'янської мови несподівано підтримав також С.Кульбакін, оскільки раніше він вважав, що старослов'янська мова виникла на базі болгарських діалектів.

Автором паннонської теорії походження старослов'янської мови є В.Копітар, який у 1810 р. стверджував, що в основі старослов'янської мови лежать паннонські, або словінські діалекти. Згодом В.Копітара підтримав Ф.Міклошіч, який, щоправда, включив до ареалу діалектної бази старослов'янської мови, окрім паннонських, або словінських діалектів, ще й моравські. Паннонську теорію намагалися обґрунтувати не лише історико-культурними фактами (перебування солунських братів на теренах Паннонії), а й мовними – чисельними паннонізмами на зразок **БАЛИИ, БРАТРЪ, БЛИЖИКА, ОТОКЪ, РАЧИТИ**; значною кількістю германізмів та латинізмів у найдавніших пам'ятках старослов'янської мови, адаптованих на базі словінських діалектів; регулярним вживанням **Ъ** та **Ь** тощо. Нині на користь паннонської теорії обережно висловлюється російський славіст О.Трубачов, заявляючи, що її (тобто теорію – Л.Б.) рано здавати в архів.

Окремої уваги вимагає так звана руська теорія походження старослов'янської мови, яка головним чином ґрунтується на свідченнях «Житія св.Кирила» щодо віднайдення ним Євангелія та Псалтиря, писаного «**РОУСЬСКИ ПИСМЕНИ**» (див.ще розд.: «Міфи і реальність про перебування св. Кирила на теренах сучасної України»). Попри неспростовні суто лінгвістичні контраргументи з боку прихильників болгаро-македонської теорії, з патріотичних

міркувань руську теорію не забувають донині. Показовим у цьому плані є позиція авторитетного знавця історії української мови – І.Огієнка, який по суті однозначно підтримує болгаро-македонську теорію походження старослов'янської мови, а все ж не утримався від спокуси подати на користь руської теорії свідчення Константина Граматика, сербського вченого XIV ст., автора праці **СКАЗАНИЕ О ПИСЬМЕНѢХЪ**, в якій той стверджував, що мовляв, св. Кирило не сам робив переклади Святого Письма, а використав роботу своїх руських (українських) попередників. Свої твердження Константин Граматик, а вслід за ним й сам І.Огієнко, аргументують низкою українізмів, характерних для старослов'янських текстів. І.Огієнко також подає й інші факти, які можуть, на його думку, свідчити на користь руської теорії, проте загальний висновок вченого об'єктивний: «На жаль, ще не зроблено докладного дослід, що саме в'яже говори української мови з мовою старослов'янською, а поки не буде зроблено такий дослід, трудно говорити про вплив мови староукраїнської на мову старослов'янську».*

У цьому зв'язку варто спеціально наголосити на фактах спрощеної інтерпретації ставлення до української теорії походження старослов'янської мови визначного українського лінгвіста І.Огієнка, що зустрічається у фаховій літературі. Так, М.Станівський хибно зараховує його до беззастережних прихильників цієї теорії. Правильніше, на нашу думку, вважати І.Огієнка симпатиком цієї теорії, яку він вважав «трохи за смілою,

* Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян.-Вінніпет, 1976.-С286

але все-таки недалеко від правди». Адже І.Огієнко в іншому місці свої праці однозначно твердив, що «староцерковнослов'янська мова – це одне з слов'янських нарічч ІХ віку, болгарське, а власне, її македонське наріччя, це мова-сестра всім слов'янським мовам»[†].

Моравську гіпотезу про походження старослов'янської мови висунув у 1824 р. К.Ф.Калайдовіч, у 1885 р. його підтримав Є.Голубинський. П.-Й.Шафарік у 1826 році також висловлював обережні здогади, що, мовляв, будова словацької мови, прабатьківщиною якої є землі Великої Моравії, дуже близька до «кириліки», тобто старослов'янської мови. Однак у загальновідомих «Слов'янських старожитностях» (1836-1837) П.-Й.Шафарік стверджує, що старослов'янська мова має болгарську основу. Авторство болгарської гіпотези належить не П.-Й.Шафарікові, а А.Востокову (справжнє прізвище Остенек), який у праці «Рассуждение о славянском языке» (1820) одим із перших застосував прийоми порівняльно-історичного методу при вивченні генези старослов'янських пам'яток, завдяки чому прийшов до висновку, що діалектною основою старослов'янської мови є болгарські діалекти. У 1855 р. на підставі порівняльно-історичного аналізу фонетичної системи болгарську гіпотезу діалектної основи старослов'янської мови підтримав М.Гаттала.

Дуже важливе значення для з'ясування діалектної основи старослов'янської мови мають дослідження В.Облака, який у 1896 р. опублікував результати дослідження слов'янських

(македонських, або західноболгарських) говірок околиць Солуня і переконливо довів близькість, а в багатьох випадках тотожність фонологічної та морфологічної систем досліджуваних говірок та старослов'янської мови Кирило-Мефодіївської доби. Серед іншого, В.Облак у говірках сіл Високо та Сухо, що поблизу Солуня, зафіксував характерні для старослов'янської мови рефлексії сполук *dj, *tj – **ЖД, ШТ**, сліди носових: *рънка* (пор. ст.-сл.: **рѣка**), *чендо* (пор. ст.-сл.: **чѣдо**), *ензик* (пор. ст.-сл.: **ѣзыкѣ**); вимову колишнього **ѣ** як [ja] тощо. В.Ягіч узагальнив результати майже столітніх студій діалектної основи старослов'янської мови у праці “Erstehungsgtschichte der altkirchenslavischen Sprache”, яка витримала два перевидання – (Відень, 1900 та Берлін, 1913). У цій праці В.Ягіч також доводить, що основою старослов'янської мови стали слов'янські говірки району Солуня. Особливу доказову силу мав аналіз фонетичної структури грецизмів, зокрема назв, пов'язаних з християнським культом, у старослов'янській пам'ятках Кирило-Мефодіївської доби. Французький славіст А.Мазон (1923) також вивчав південно-західні говори македонської мови, щоб з'ясувати діалектну основу старослов'янської мови.

Власне славістичні дослідження дозволили не лише визначити загальну мовну основу старослов'янської мови, а й максимально її локалізувати на досить значному болгаро-македонському ареалі. Вважається, що «вузькою» батьківщиною старослов'янської мови стало так зване *рупаланське наріччя* македонської мови, поширене у Фракії та східній грецькій Македонії. Результативним прийомом щодо точнішої локалізації діалектної бази слов'янських перекладів

[†] Там само.-С.238

[†] Там само.-С.235.

Константина і Мефодія виявився аналіз раних грецизмів у старослов'янських пам'ятках. Він показує, що запозичення грецизмів відбулося усним шляхом, а єдиною зоною усних греко-слов'янських міжмовних контактів була Македонія, зокрема рідне місто Константина і Мефодія – Салоніки, в якому, окрім греків, проживала численна слов'янська громада. Так, М.Фасмер ще в 1906 р. довів, що, наприклад, старослов'янська назва **сѣбота** – це запозичення із арамейської мови за грецьким посередництвом. Проте у грецькій літературній мові цей день тижня називався **Σάββατος**, тому якби ця назва було запозичено писемним шляхом, то її старослов'янським відповідником було б **собота** або **сабота**, однак у старослов'янській мові маємо **сѣбота**, яке постало від грецького розмовного **Σαββατος**. Прикметно, що у польській мові, вплив на яку старослов'янської мови був мінімальним, маємо *sobota*, тобто запозичення писемне. Так само ст.-сл. **крѣвато** походить не від грецького книжного **κράββατον**, а від розмовного **крѣвѣатов**. Усним шляхом було запозичено також **параскевгя**, **левгя** та ін.*

Зважаючи на відомі деталі біографії Константина і Мефодія, можна з упевненістю сказати, що саме болгаро-македонський діалект, зокрема слов'янський узус їх рідного Солуня, який вони, найімовірніше, опанували ще в дитинстві, і став базою фонологічних та граматичних норм мови слов'янських перекладів богослужбової літератури. Проте нині ніхто не наважиться твердити, що Константин і Мефодій, перекладаючи богослужбові

* Фасмер М. Греко-славянские этюды // Известия отд. русского яз. и лит. имп. Академии наук. - IX. - 1906. - С.388-389.

тексти мовою слов'ян, змогли обмежитися лексичним запасом слов'янина-солунця. Питомий слов'янський словник тогочасного солунця (сучасного слов'янина також!) не містив десятків, навіть сотень слів на позначення абстрактних понять, якими так багаті богослужбові тексти; слов'янський лексичний запас солунця не знав і назв численних етнокультурних гебрайських (старозаповітних) понять та близькосхідних екзотизмів, а також сотень назв, пов'язаних із християнським культом. Зрештою, якщо станом на середину IX ст. щось із перерахованої лексики вже й могло було прицепитися у слов'янському лексиконі солунців, проте такий слововжиток мав нерегулярний, фрагментарний, несистемний характер, а тому був цілком непридатний для відтворення у статусі лексичних норм старослов'янської мови. Якщо фонологічно-морфологічна структура старослов'янської мови повторює матрицю фонологічно-морфологічної структури слов'янського узуса Солуня, то лексикон слов'янських перекладів богослужбової літератури не міг бути скопійований із солунського, а мусив бути створений на нових, досі ще невідомих слов'янам, засадах.

Константин і Мефодій спрямовують процес витворення старослов'янського лексикону не стільки на творення конкретних лексем, як до пошуку, часто досить тривалого, універсальних та системних принципів добору та творення лексем, які згодом і лягли в основу лексичних норм старослов'янської мови. Зважаючи на гетерогенність та гетерохронність фонологічно-морфологічних та лексичних норм старослов'янської мови, марно сподіватися на опис

її діалектної бази, спираючись на котрусь одну із традиційних теорій походження діалектної основи старослов'янської мови.

За містичним інстинктом усіх основоположників слов'янських літературних мов Константин і Мефодій у мові слов'янських перекладів копіюють фонологічну та морфологічну структуру рідного діалекту, а для них це був узус Солуня, завдяки чому старослов'янська мова набула своєї незаперечної південнослов'янської впізнаваності. Однак на цьому загалом завершується компетенція *болгаро-македонської теорії* походження старослов'янської мови, яка розкриває початковий, солунський етап її становлення. Далі розпочинається наступний етап становлення старослов'янської мови – *авторський, або кирило-мефодіївський*.

Авторський, або кирило-мефодіївський етап треба розуміти, як період авторської мовотворчості, спрямованої на збагачення лексичного складу старослов'янської мови з метою повноцінного забезпечення адекватності старослов'янських перекладів. Авторський, або кирило-мефодіївський етап становлення старослов'янської мови не може бути пояснений з погляду так званої штучної теорії походження старослов'янської мови. Адже прихильники останньої (І.Раковецький, Н.Дурново, В.Віноградов, Н.Толстой та ін.), не заперечуючи факту, що старослов'янська мова виникла на базі діалекту Солуня, проте наголошують на тому, що в стислі терміни вони стає наддіалектною, загальнослов'янською, а отже штучною. Кирило та Мефодій, очевидно, ніколи не ставили перед собою за мету створити мову для всіх слов'ян (можна з

впевненістю твердити, що про існування окремих слов'янських племен чи народів вони навіть не здогадувалися), проте численні неологізми, які з'явилися у кирило-мефодіївських перекладах, були для всіх слов'ян спершу однаково чужими, а згодом ставали однаково своїми. Загальнослов'янського, чи панслов'янського духу старослов'янській мові додавали численні моравізми, паннонізми, сербїзми, українїзми, росіянізми, питома вага яких у міру тріумфального поширення старослов'янської мови по різних слов'янських землях лише зростала. Усе це забезпечує загальнослов'янський та водночас штучний характер старослов'янської мови, однак досягнення цього статусу не було метою творців перших слов'янських перекладів, а лише не побічним продуктом їх мовотворчої діяльності.

Аналіз старослов'янської лексики дозволяє виокремити основні принципи авторського, або кирило-мефодіївського формування лексичного рівня старослов'янської мови, які й визначили її лексичні норми. Мовотворчість Константина і Мефодія та їх учнів і послідовників у царині старослов'янської лексики була скерована на заповнення численних лакун на позначення абстрактних, зокрема філософських понять, та реалій, пов'язаних з християнським культом. Саме тут сповна виявилися їх геніальність, що на цілі століття випереджала не лише «технологічні» прийоми забезпечення функційної спроможності літературної мови, а й засвідчила напрочуд по-сучасному демократичне та ліберальне розуміння мовних прав особи, навіть у такій вельми специфічній сфері, як сакральна.

Найприкметнішою ознакою авторського мовтворення стала поява в перекладних текстах нових чи переосмислення значення лексем. Вірогідно, одним із таких неологізмів кирило-мефодіївської доби було, наприклад, слово **грѣхъ**. Поняття, яке воно позначає у перекладних старослов'янських текстах – 'свідоме порушення заповідей Божих', - не існувало в язичницькому, дохристиянському світогляді. Не випадково, О. Трубочев зазначає, що «поняття 'гріх' вважається остаточно термінологізованим при християнстві»^{*}. Фонетична структура цього слова імітує південнослов'янські наслідки рефлексії сполуки **tert*, а тому ідеально вписується у фонологічну канву солунського узусу. Лексичним неологізмом у старослов'янських перекладах став іменник **благо**. Його пов'язують із прасл. **bolgo*, проте є всі підстави думати, що з походження це південнослов'янїзм, навіть болгаризм (у східних слов'ян практично не фіксують повноголосні його відповідники). Однак у «донорському» узусі Солуня іменник **blago* позначав, без сумніву, блага матеріальні – житло, господарські приміщення, їжу, худобу тощо. У слов'янських перекладах значення лексеми **благо** та десятків її похідних утворень Константин та Мефодій дематеріалізують: тут вона позначає 'добрі вчинки; добру справу; добро'.

Яскравим прикладом авторської термінологізації праслов'янської з походження лексики є слово **гласъ** (<**golъs*): у болгаро-македонських говорах вона означало «голос»[†], тоді як у

^{*} Етимологический словарь славянских языков/Под ред. О.Н.Трубочева.-Вып.7.-Москва: Наука, 1980.-С.115.
[†] Там само.-Вып.6.-С.221.

старослов'янських текстах набуває значення 'один із восьми особливих наспівів у богослужіннях, що характеризується особливою тональністю та мелодією'.

У старослов'янських перекладах Константин і Мефодій часто вдаються до калькування грецьких слів, зокрема богословських понять, які, зрозуміло, не мали відповідників у їх рідному діалекті. Так, наприклад, грецькі найменування ключових для християнського віровчення Божих чеснот *πίστις*, *ἐλπίς*, *ἀγάπη* у старослов'янських текстах передані як **вѣра**, **надежда**, **любы**. Запозичуючи семантику грецьких богословських термінів, слов'янські перекладачі для грецькомовного плану змісту шукали в діалекті Солуня слов'янськомовного плану вираження. Так, слов'янський іменник **l'uby* з первісним значенням 'плотська любов; кохання' був вибраний для позначення високодуховного почуття бажання добра для всіх ближніх, що немає нічого спільного із любов'ю плотською. Так само ст.сл. **надежда**, що походить із **nadedja*, очевидно, спершу означало лише 'те, що одягають; одяг'^{*}, а у ст.сл. перекладах набуло зовсім іншого значення - 'сподівання на Господню любов; віддання себе волі Божій'.

Варто наголосити, що авторське мовтворення на лексичному рівні старослов'янської мови мало, як правило, яскраво виражений системний характер. Авторський неологізм ставав базою для подальшого словотворення та філіації значень. Причому засвоєність структури та семантики первісного авторського

^{*} Там само.-Вып.21.-С.235.

неологізму слугувала ключем до розуміння та запорукою успішності засвоєння усіх його численних похідних. Наприклад: іменник **БЛАГО** має більше 70 похідних утворень – **БЛАГОВОЛИТИ, БЛАГОВОЛЕНІЄ, БЛАГОВОНІЄ, БЛАГОВОНЬНЪ, БЛАГОВЪРИЄ, БЛАГОВЪРНО, БЛАГОВЪСТВОВАТИ, БЛАГОВЪСТИТИ, БЛАГОВЪСТНИКЪ, БЛАГОВЪСТЬ, БЛАГОВЪШТЕНІЄ, БЛАГОГОВЪИНЪ, БЛАГОГОВЪНИЄ, БЛАГОДАВЬЦЬ, БЛАГОДАРИТИ, БЛАГОДАРЪСТВИЄ, БЛАГОДАРЪСТВО, БЛАГОДАТЄЛЬ, БЛАГОДАТИ, БЛАГОДАТЬ, БЛАГОДОУШІЄ, БЛАГОДЪТЄЛЬ, БЛАГОДЪЯНИЄ, БЛАГОДЪЯТИ, БЛАГОИЗВОЛЕНІЄ, БЛАГОИЗВОЛИТИ, БЛАГОТЕПЫТАНИЕ, БЛАГОКОУШТЕНСТВО, БЛАГОЛЪПИЄ, БЛАГОЛЮБЬЦЬ, БЛАГООБРАЗИЄ, БЛАГОБРАЗНО, БЛАГООБРАШТЕНІЄ, БЛАГОПОДАТЛИВЪ, БЛАГОПОТРЪБЬНЪ, БЛАГОРОДИЄ, БЛАГОРОДИЄ, БЛАГОСЛАВИТИ, БЛАГОСЛОВЛЕНІЄ, БЛАСТЫНИ, БЛАГОТА, БЛАГУДОДИТИ, БЛАГОЧЪСТЬНЪ, БЛАГОЧЪСТИЄ, БЛАГОЖХАНИЕ, БЛАГЪ, БЛАГЫНИ, БЛАЖЕНЪ** та ін¹.

Значимо, що Константин і Мефодій та їх послідовники ревно стежили, щоб мовотворчість у лексичній царині не розмивала, а навпаки посилювала фонетико-морфемну, солунську з походження структуру старослов'янської мови. Лексеми **БЛАГО, ГЛАГОЛАТИ, ГРЪХЪ**, як і багато інших новотворів кирило-

¹Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник - Львів: Свічало, 2001. - С.18-20.

мефодіївської доби, містять виразні південно-слов'янські риси, що полегшувало їх інкорпорацію у систему старослов'янської мови.

Варто наголосити, що Кирило-Мефодіївський етап становлення старослов'янської мови не обмежується роками життя солунських братів, а радше окреслюється періодом, коли панували принципи мовотворення, зокрема на лексичному рівні, запропоновані та апробовані Константином і Мефодієм.

Отже, завдяки геніальній простоті та зрозумілості принципів авторського мовотворення, запропонованих та апробованих Константином та Мефодієм у перших слов'янських пам'ятках, які напрочуд природно поєдналися із фонетико-граматичною структурою слов'янського узусу Солуня та його лексичним фондом, що зберігав численні прикмети праслов'янської мовної єдності, постали перші слов'янські переклади богослужбової літератури, які й стали основою старослов'янської мови.

Література

Основна

1. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова.-Львів, 1964.
2. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова.-К, 1983.
3. Майборода А.В. Старослов'янська мова.-К, 1975.
4. Леута О.І. Старослов'янська мова.-К, 2001

Додаткова

- Николић С. Старословенски језик.-Д.І.-Београд, 1987.
Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян.-Вінніпег, 1976.
Селищев А.М. Старослаянский язык.-Ч.І.-Москва, 1951.
Хабургаев Г. Старослаянский язык.-Москва, 1986

3. СЛОВ'ЯНСЬКІ АЗБУКИ

3.1. Чи існувало слов'янське письмо у докирило-мефодіївську епоху. Коли мова заходить про роль Константина та Мефодія у творенні слов'янських азбук, то зразу ж постає питання, чи була писемність у слов'ян докирило-мефодіївської доби. Одні автори, їх явна меншість, заперечують факт існування повноформатної писемності у слов'ян, зокрема східних, а інші, їх переважна більшість, більш або менш категорично, більш або менш аргументовано доводять, що слов'яни, зокрема східні мали писемність ще задовго до приходу Константина та Мефодія на Моравію.

Звичайно, заперечувати існування у слов'ян докирило-мефодіївської доби різних способів писемної передачі інформації нема найменших підстав*, проте зразу ж треба визнати, що не існує надійних свідчень чи фактів, які переконливо доводили б існування письма, придатного для адекватної передачі значних масивів усного зв'язного мовлення. Ні свідчення арабських мандрівників, ні спроби ототожнити **РУСЬСКИ ПИСЬМЕННИ** зі слов'янським письмом, ні загальновідомі **ЧРЪТЫ И РЪЗЫ**, ні археологічні знахідки сліди черняхівських кістяних стилів, ні покликання на легендарну «Велесову книгу» та ін. – ніщо не можна кваліфікувати як переконливі свідчення на користь існування слов'янської розвиненої писемної традиції у докирило-мефодіївську добу. Бездоказовими є також твердження, що слов'яни мали писемність

* Огляд свідчень про існування слов'янської писемності в докирило-мефодіївську епоху див.: Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. - К.: Вид. дум. «Києво-Могилянська академія», 2007.

ще на початку V ст. та її творцем був прославлений перекладач Святого Письма латинською мовою, так званої Вульгати, св.Єронім, уродженець міста Стритон (нині Далматія в Хорватії). Сучасна славистика, переглядаючи суб'єктивно-романтичні твердження доби слов'янського відродження про ледь не споконвічність самобутньої слов'янської писемної традиції, по суті категорично заперечує факт існування розвиненої слов'янської писемності у докирило-мефодіївську добу, та при цьому, що дуже суттєво, ніяк і нічим не применшує значення слов'янської писемності в історії європейської та світової культури. Адже слов'яни збагатили світову культуру двома азбуками – кирилицею та глаголицею, тоді як багато європейських (і не тільки) народів використовують «чужі» алфавіти. А підтримування очевидних міфів применшує, нівелює справжню велич здобутків слов'янської культури, зокрема у царині писемності.

Набагато переконливішими є думки низки дослідників, підтвержені численними автентичними писемними пам'ятками, про поширену практику записувати мову слов'ян грецькими або латинськими літерами*. Це стосується не лише запису слов'янських власних назв (наприклад, давньоукраїнських дніпровських порогів в грецькомовному трактаті візантійського імператора та письменника Константина Багрянородного (Порфирогенета) (905-959) «Про правління імперією»), а й суцільних текстів, зокрема латинографічних слов'яномовних «Фрейзінгенських уривків» X-XI ст. Однак пристосування грецького або латинського алфавітів для

* Висоцький С.О. Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності). - Львів-Київ-Нью-Йорк: В-во М.П.Коца, 1998. - С.24.

писемної передачі мови слов'ян було вимушеною практикою, що в такій формі ніяк не могла заступити справжню писемність. Ще у міжвоєнний період спроби довести існування письма у слов'ян докирило-мефодіївської на підставі непрямих, часто сумнівних фактів Й.Вайс дотепно назвав «палеографічним романтизмом». Писемність з'являється лише на тоді, коли в її потребує чи то церква, чи то держава, чи то певні впливові соціальні верстви суспільства, наприклад, купці, а ще краще, коли усі перераховані інституції відчують гостру потребу в письмі одночасно. Оскільки такої суспільно вмотивованої потреби у писемності для слов'ян, зокрема східних, дохристиянської доби не спостерігалось, то й говорити про слов'янську писемність докирило-мефодіївської доби нема вагомих підстав.

3.2. Походження слов'янських азбук. Авторство та час появи слов'янських азбук – глаголиці та кирилиці (див. табл.1) - досі не має однозначного предметного підтвердження, оскільки автентичні старослов'янські переклади, здійснені Константином та Мефодієм, не збереглися. Найдавніші старослов'янські пам'ятки датують лише другою пол. X ст., серед них представлені як кириличні, так і глаголичні тексти, тому навіть їх точне датування не проливає світла на проблему авторства та часу появи кирилиці та глаголиці.

Табл.1.

Глаголиця		Кирилиця		Назва літери	Глаголиця		Кирилиця		Назва літери
Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.		Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.	
1	1	а	1	азъ	Ф	500	ф	500	фръть
2	2	в	—	воуки	Ѡ	600	х	600	хѣръ
3	2	в	2	вѣди	ѡ	700	ш	800	отъ
4	3	г	3	глаголи	Ѣ	800	щ	—	шта
5	4	д	4	добро	Ѧ	900	ц	900	ци
6	5	е	5	ксть	Ш	1000	ч	90	чръвь
7	—	ж	—	живѣте	Щ	—	ш	—	ша
8	6	з	6	зѣло	Ѣ	—	ъ	—	кръ
9	7	з	7	земла	Ѧ	—	ы	—	кры
20	8	и	8	иже	Ѣ	—	ь	—	кръ
10	10	і	10	ижен	Ѧ	—	ѣ	—	батъ
30	(Ѣ)	—	—	ѣръвь	Ѧ	—	ю	—	ю
40	20	к	20	како	—	—	ѡ	—	ѡ
50	30	л	30	людик	—	—	к	—	к
60	40	м	40	мыслите	Ѣ	—	ѡ	(900)	юс малній
70	50	н	50	нашь	Ѣ	—	ѡ	—	юс малній
80	70	о	70	онъ	Ѣ	—	ж	—	ѡтований
90	80	п	80	покои	Ѣ	—	ѡ	—	юс великній
100	100	р	100	ръци	—	—	ѡ	60	ксп
200	200	с	200	слово	—	—	ѡ	700	пси
300	300	т	300	твьрдо	Ѧ	800	ѡ	9	ѡшта
400	400	оу	400	оукъ	Ѧ	—	ѡ	400	нжица

Уже сама назва – кирилиця – однієї із азбук, здавалось би, розв'язує проблему її авторства та походження, оскільки однозначно вказує на св.Кирила, який, звичайно, міг би претендувати на статус її творця. Зрештою, тривалий час св.Кирила і вважали автором кирилиці, а саму кирилицю – першою слов'янською азбукою. Проте спершу Г.Добнер (1785 р.), а потім П.-Й.Шафарік «етимологічну» теорію походження кирилиці почали піддавати все обгрунтованішим сумнівам. Нині у славистиці запанувала думка, що Константин та Мефодій справді були творцями першої слов'янської азбуки, але першою слов'янською азбукою була глаголиця. Цю точку зору поділяють провідні славісти світу - П.-Й.Шафарік, Ф.Міклошіч, В.Ягіч, Ю.Шевельов та ін. Представники російської славистичної школи, зокрема А.А.Соболевський, В.А.Істрін, вважають творцем кирилиці Константина.

Оскільки найдавніші глаголичні тексти, писані Константином та Мефодієм, не збереглися, то належність авторства глаголиці солунським братам та її пріоритет доводять за допомогою цілої низки опосередкованих культурно-історичних фактів. Так, за спостереженнями вчених, мова глаголичних пам'яток здебільшого архаїчніша, ніж мова кириличних пам'яток. Архаїчність мови глаголичних пам'яток простежується як на рівні лексики, так і граматики. Наприклад, у глаголичних пам'ятках ширше представлено архаїзми, а також моравізми та паннонізми на зразок **валин** замість **врачь**, **вратръ** замість **вратъ**, **варъ** замість **злон**, **жалъ** замість **гровъ**, **папезь**, **апостоликъ** замість **папа** та ін. У

глаголичних текстах набагато вища питома вага грецьких запозичень, зокрема неадаптованих: **акровоустия** замість **неокраение**, **аеръ** замість **въздоухъ**, **ипокритъ** замість **лицемёръ**, **скандаль** замість **съблазнъ** та ін. До числа архаїчних граматичних форм, що характерні, як правило, лише глаголичним пам'яткам, можна зарахувати використання форм сигматичного аористу (у кириличних здебільшого вживали форми нового сигматичного аористу) та повних прикметників типу **зълаого**, **зълоуемоу** та ін. Чорноризець Храбр, який жив невдовзі після Кирила та Мефодія, а також інші авторитетні джерела стверджують, що св.Кирило створив цілком нову азбуку, не схожу на жодну з існуючих, а такою кирилиця, що створена на базі грецького уставу, вважатися не могла. Оригінальність глаголиці виявляється і в числовому значенні її літер: якщо кириличні літери дублюють числове значення аналогічних грецьких літер-прототипів, то числове значення глаголичних букв цілком оригінальне, бо залежить лише від порядку в азбуці. Глаголичні пам'ятки походять переважно з тих слов'янських земель, де солунські брати та їх учні вели просвітницьку діяльність. Як свідчення більшої давності глаголичного письма можуть розглядатися слов'янські палімпсести (наприклад, Боянське Євангеліє) – пергаментні книги, в яких первісний текст змито та зішкребтано, а потім записано інший – в який по змитому глаголичному тексту записаний кириличний.

Пергамент виготовляли із шкур ще ненароджених телят, козенят та ягнят, тому це був дуже дорогий матеріал, який, однак, завдяки своїй міцності був придатний для повторного використання.

Попри очевидні оригінальні елементи глаголиці – наприклад, окремі автори вважають глаголичну літеру «азъ» витвором Константина, який надав їй форми символу християнства – хреста, бо знаменням хреста кожен християнин починає та завершує всяку справу – ця азбука, як і всяка інша, спирається на попередні графічні системи. У 80-х рр. XIX ст. Ісаак Тейлор відшукав джерела глаголиці у маловідомому серед слов'ян грецькому мінускульному письмі. Теорію І.Тейлора підтримав видатний славіст В.Ягіч. Для позначення слов'янських звуків, яких не було у грецькій мові, творці глаголиці запозичували графічні знаки із інших систем письма, зокрема часто вказують на подібність між окремими глаголичними та арамейськими або коптськими літерами. На цій підставі чеський славіст В.Вондрак (1896), український мовознавець М.Грунський (1904, 1928) та ін. вчені доводили, що грецьке мінускульно-скорописне письмо – далеко не єдине і не основне джерело глаголиці, бо очевидними є паралелі між глаголичним та арамейським, коптським чи готським письмом. Однак вплив на глаголицю з боку інших давніших систем письма аж ніяк не применшує ролі св. Кирила та Мефодія як геніальних філологів, творців самобутньої слов'янської азбуки.

Після вигнання учнів св.Кирила і Мефодія з Великої Моравії, глаголиця, незважаючи на її популярність та офіційне визнання, значну кількість слов'янських перекладів, а також, що дуже

важливо, задовільні можливості для досить точного писемного відтворення слов'янської мови, дуже швидкими темпами втрачає ареал поширення і вже через роки двісті після своєї появи її використовують вже лиш по окремих монастирях Далматії, Істрії та як тайнопис, наприклад, на теренах України-Русі.

Важко погодитися з поширеною думкою, що причиною занепаду глаголиці стала складна, вигадлива конфігурація її літер, що ускладнювала роботу переписувачам книг. Досить згадати вірменський, грузинський (ми вже промовчимо про ієрогліфічне письмо) алфавіти, щоб пересвідчитися в тому, що категорія складності і простоти є дуже суб'єктивна, а тому не може бути аргументом у поясненні популярності певного алфавіту. Стосовно глаголиці, то негативний вплив на її долю мали два чинники. Перший – це заборона старослов'янських перекладів на Моравії та Паннонії після смерті Мефодія. Другий – це тривала традиція передачі на письмі слов'янської мови грецькими літерами, що панувала у країнах, де знайшли притулок учні св.Кирила і Мефодія та де продовжилася традиція слов'янської писемності - Болгарії та в Україні-Русі. Глаголична писемність у Болгарії та Україні-Русі не змогла подолати місцеву популярну традицію передавати на письмі слов'янську мову грецькими літерами, а тому вона не могла претендувати на масове використання ні в Болгарії, ні згодом в Україні-Русі та серед інших слов'янських народів, що сповідували християнство східного, або візантійського обряду.

Щодо походження кирилиці, то в сучасній славістиці поширені дві гіпотези. Здебільшого вважають, що авторами кирилиці є учні

св.Кирила та Мефодія. Найчастіше творцем кирилиці називають Климента Охридського, тому саме з цих міркувань болгарський вчений Б.Цонев пробував було навіть перейменувати кирилицю на климентищо. А.Власто вважає, що кириличний алфавіт було створено або остаточно доопрацьовано під час великої Болгарської асамблеї 893 р., тоді ж цей алфавіт було затверджено як офіційний для релігійного та мирського використання*.

Явно маргінальною нині стала популярна колись зокрема у російській славистиці (С.Карский, А.Соболевський, В.Істрін та ін.) гіпотеза, за якою автором кирилиці був-таки св.Кирило, а глаголицю створили на базі кирилиці його учні.

Іншу, так звану еволюційну теорію, за якою кирилиця витворилися еволюційний шляхом, тобто завдяки традиції передавати на письмі слов'янську мову грецькими літерами, уперше висунув В.Міллер ще в середині 80-х р. XIX ст. На думку цього славіста, кирилиця виникла з візантійського уставу, до якого поступово додавали нові - негрецькі - літери на позначення слов'янських звуків, яких не було у грецькій мові. Справді, є чимало свідчень, що слов'яни, починаючи з VI-VII ст. використовували як грецький, так латинський алфавіт для передачі на письмі слов'янської мови. Ще близько 900 р. видатний болгарський філолог Чорноризець Храбр у «Сказанні о письменахъ» каже: «римськими и гръцькими письмены нѣждахъ с писати словѣнская рѣчь безъ оустроення и тако

* Власто А.П. Заповалдження християнства у слов'янства. - К., 2004. - С.60.

бѣша мѣнога лѣта». Спершу теорію В.Міллера ніхто з авторитетних вчених не поділяв і лише в повоєнний період завдяки віднайденню в болгарському Преславі нових писемних пам'яток (як правило, графітті) її підтримав відомий болгарський дослідник Е.Георгієв.

Болгарського колегу підтримав український мовознавець С.Висоцький, який також стверджує, що, «імовірно, перш ніж у Київській Русі з'явилося християнство і стала відомою писемність, тут знали і користувалися літерами візантійського алфавіту в їхньому числовому значенні. Можливо, що найсвідоміші люди знали й мовне їх значення, а це вже було кроком до письма «без упорядкування». У цей час сусіди-болгари користувалися подібним письмом».* Підставою для таких міркувань С.Висоцького послужили давньоукраїнські кириличні, чи протокириличні написи X ст. на корчазі Гніздовського кургану та інших ужиткових предметах. На особливу увагу у контексті «українського» сліду в еволюційній теорії появи кирилиці заслуговує запис кириличної азбуки (27 літер), який виявив С.Висоцький на стіні Михайлівського бокового вітаря Софіївського собору в Києві. Цінність цієї пам'ятки ще більше зростає у контексті найновіших даних про заснування Софіївського собору не Ярославом Мудрим, а Володимиром Великим у десятих роках XI ст. Ретельний аналіз слов'янської абетки з київського Софіївського собору, проведений С.Висоцьким, дозволив ученому не лише стверджувати, що київська абетка за кількістю слов'янських літер є найдавнішою з

* Висоцький С.О. Цит.пр.-С 34.

усіх відомих слов'янських абеток, давнішою навіть від згодуваної Храбром, а й дав змогу віднести цю абетку до середини IX ст., тобто часів, близьких до утворення Києворуської держави та Аскольдового хрещення*. Отже, вслід за С.Висоцьким, є вагомі підстави стверджувати, що й пращурі сучасних українців також прислужилися шляхетній і вкрай важливій справі – створенню найпопулярнішої слов'янської азбуки – кирилиці.

Сучасне розв'язання проблеми авторства слов'янських азбук та обставин їх створення породжує, однак, цілком природне запитання: якщо стати на бік тих вчених, які вважають св.Кирила творцем глаголиці, то як так трапилося, що іменем Кирила названо азбуку, яку св. Кирило не створював? Справді, існують переконливі свідчення, що, наприклад, в XI ст. кирилицю вважали ту азбуку, яку ми нині називали глаголицею: у 1047 р. київський писар Упир Лихий на переписаній ним кириличній книзі вважав за потрібне зазначити, не лише своє ім'я, а й наголосити, що ця книга переписана з «коуриловици». Цей запис дозволяє твердити, що принаймні на Русі в XI ст. кирилицею називали ту азбуку, яку ми нині називаємо глаголицею, бо лише так можна пояснити бажання тогочасного переписувача наголосити, що він не просто переписав книгу, а транслітерував її із іншої слов'янської азбуки, тобто глаголиці, яку тоді називали кирилицею. З часом ареал поширення глаголиці, витвору Кирила, почав звужуватися, тоді як кирилиця його активно розширює. Проте у пам'яті слов'ян св. Кирило залишався творцем слов'янської писемності, тому й

* Там само.-С.44.

найпопулярнішу слов'янську азбуку назвали його іменем – кирилиця. Не останню роль у цьому процесі відіграв і той факт, що в тогочасних церковних колах слов'янській писемності хотіли надати ареолу сакральності, що ясно швидко, наприклад, із оповіді болгарського монаха Храбра «*О письменѣхъ*»: «*словѣньская письменѣна свѣтъиши с жтъъ и чьстнѣиша свѣты во мѣжъ створилъ я естъ а грѣчьская еллинни поганини*».

3.3. Звукове значення кириличних літер. Звукове значення більшості старослов'янських кириличних літер збігається із звуковим значенням їх відповідників в українській абетці. Напр.: **А** - *Аа*, **Б** - *Бб*, **В** - *Вв*, **К** - *Кк* тощо. Однак у старослов'янській кирилиці є цілий ряд літер, яких нема в українській абетці, або ж звукове значення старослов'янських літер інакше, ніж українських.

Так, літера **ж** «юс великий» позначає на письмі [Q], а літера **л** «юс малий» - [ε]. Напр.: *жѣвъ, жтъъ, жзы; зѣтъ, лѣтъ* тощо.

Літера **ѣ** «ятъ» позначає звук переднього ряду низького піднесення, середній між [e] та [a]. Оскільки точно відтворити звучання старослов'янського **ѣ** нині неможливо, то за традицією що літеру в старослов'янських текстах прийнято читати як [ε], щоправда, таке прочитання не може бути підставою, щоб кваліфікувати літеру **ѣ** звуком [ε]. Напр.: *вѣра, мѣко, мѣра* та ін.

Старослов'янська літера **ѣ** «ер» позначає голосний заднього ряду, середнього піднесення, близький до [o]. Звук, що позначався на письмі кириличним **ѣ**, у слабкій позиції зазнавав кількісної редукції, тобто вимовлявся як звук близький до [o], але за

задньоязиковий проривний [r], однак коли літери подвоювалися, то перша позначала [n], а друга - [r]. Напр.: **ГРАДЪ, ГОСТЬ, НЕГО** але **ДГЕЛЪ, ЄВАГЕЛИЄ**. У кириличних пам'ятках сонорний [n] позначався літерою **Н** «нашь»: **НЕБО, ГАНЪ** та ін. Старослов'янська лігатура **Ѣ** «шта» позначала специфічно південнослов'янське звукополучення [шт']: **НОЦЬ, ТЬЦА** та ін.

У праслов'янській мові та у болгаро-македонських діалектах звука [ф], як відомо, не було. Він з'являється у грецьких запозиченнях, вжитих у найдавніших старослов'янських перекладах. У кириличних пам'ятках [ф] позначався літерами **Ф, Ф** «фрътъ» та **Ѡ** «Ѡнта». Вживання цих літер на позначення звука [ф] у старослов'янських пам'ятках було зорієнтовано на особливості грецької орфографії, де ці дві літери позначали різні звуки.

Кілька кириличних літер позначали на письмі звукосполучення лише у словах грецького походження, власне тут старослов'янська орфографія також максимально точно відтворювала первісну грецьку. До числа таких букв належать: **Ѣ** «пси», **Ѥ** «кси», які позначали [пс], [кс]. Напр.: **Ѣлоомъ, александръ**.

3.4. Числове значення кириличних літер. Літери обидвох слов'янських алфавітів – глаголиці та кирилиці – не лиш передавали на письмі звуки, а й могли позначали числа. Числове значення глаголичних літер – цілком оригінальне, бо воно визначається порядком літери в алфавіті. У кирилиці числове значення мають лиш ті літери, які були запозичені з грецького

алфавіту і саме первісне «грецьке» числове значення вони зберігають і в кирилиці.

Літера або літери позначають число, а не звук чи звуки, коли вони відокремлені з двох боків крапками, а над ними – титло. Напр.: **̅.̅.̅** – 1; **̅.̅.̅** – 2, **̅.̅.̅** – 3 і т.д. Греки, а вслід за ними і слов'яни, не знали цифри 0, а тому для запису десятків та сотень використовували окремі літери: **̅.̅.̅** – 10, **̅.̅.̅** – 20, **̅.̅.̅** – 30, **̅.̅.̅** – 40, **̅.̅.̅** – 50 та **̅.̅.̅** – 100, **̅.̅.̅** – 200, **̅.̅.̅** – 300. Числа другого десятка записують за схемою, що віддзеркалює словесне найменування: **единъ на десѣте** – **̅.̅.̅** (11), **дѣва на десѣте** – **̅.̅.̅** (12) тощо. Крапки, що відокремлюють літери із числовим значенням, могли ставити внизу рядка або ж по середині **̅.̅.̅** – 2, **̅.̅.̅** – 3 тощо.

У кириличних текстах притримуються традиції вести літочислення, не від народження Ісуса Христа, або від початку нової ери, а від «заснування світу». Щоб перевести давню (старозаповітну) систему літочислення у сучасну, треба від числа, що позначає рік, відняти 5508. Різниця і буде роком за сучасним літочисленням. Так, напис болгарського царя Самуїла датовано записом **.s̅f̅a.**, що означає – 6501. Від 6501 віднімаємо 5508, а різниця дорівнює 993. Це і є рік виконання напису.

3.5. Діакритичні знаки та орфографічні особливості кириличних текстів. Найуживанішим діакритичним знаком у кириличних пам'ятках є титло - **̅**. Цей діакритичний знак у поєднанні з крапками використовували для запису чисел. Якщо ж титло вживалося над двома і більше літерами, що не

відокремлювалися крапками, то воно виконувало цілком іншу функцію – вказувало на скорочений запис слова. У скороченому записі під титлом записували тільки часто вживані слова. Якохось чітких правил скороченого запису слів під титлом не існувало, єдина загальна ознака скороченого запису слова є те, що такий запис завжди містить початкову, ініціальну літеру, за якою можуть одна або й дві наступні, або одна чи дві фінальні або літера чи дві з середини скороченого слова. Напр.: **аѣ**, **аѣи**, **аѣя** – **алеолоуя**; **архѣ** – **архієпискоупъ**; **гѣ**, **гѣдъ** – **господь**; **дѣ**, **дѣи** – **день**; **кѣ** – **коньць** тощо. Скорочений запис частовживаних слів у кириличних текстах можна вважати прототипом сучасних абrevіатур та складноскорочених слів.

Окрім титла, у кириличних текстах використовувалися такі діакритичні знаки, як паєрик, або ертиця (**҃**) та ка́мора (**҃**). Чітко регламентованих правил вживання паєрика та ка́мори також не існувало. Здебільшого паєрик, або ертицю використовували замість пропущених літер **ѣ** та **ь**, які позначали на письмі уже не існуючі (тобто після їх занепаду) звуки [ь], [ѣ] у слабкій позиції. Не випадково назви цих діакритичних знаків утворено від назв літер **ь** та **ѣ**, замість яких їх вживали (**ерь** – **паєрикъ**, **ерьтица**). Напр.: **ч҃то** замість **что**, **к҃то** замість **кто**, **в҃стати** замість **встати** тощо. Оскільки у найдавніших слов'янських пам'ятках слова записували без пробілів від початку до кінця рядка, то паєрик, або ертиця могли позначати ще й межі слів.

Ка́мора здебільшого вживалася на позначення м'якості приголосних звуків: **в҃оня** замість **воня**, **земл҃я** замість **земля**,

пол҃е замість **поле** тощо. У старослов'янських пам'ятках зустрічаються також пустопорожні діакритичні знаки, які запозичувалися з грецької мови (де вони позначали, наприклад, придиховість) часто разом з грецькими словами: **ѣгемонѣ**, **ѣскаріотѣ**.

У старослов'янських текстах кирило-мефодіївської доби панував фонетичний принцип, який так влучно вже в середині XIX ст. сформулював М.Шашкевич: «Пиши, як чуєш; читай, як видиш». Згодом, зокрема після глибоких фонетичних змін, що відбулися у слов'янських мовах X-XI ст. (завершення дії закону відкритого складу, занепад носових, редукованих тощо), старослов'янські орфограми більшості слів стають історичними, тобто відтворюють скам'янілий звукових стан IX ст., а не XI ст. чи XII ст.

У старослов'янських пам'ятках не вживали великих і малих літер (розрізнення «юса великого» та «юса малого» не має нічого спільного з великою та малою літерою), лише початкові літери усієї книги або окремих її розділів виконували у вигляді розкішних мініатюр, які, проте, мають більший стосунок до мистецтва, а не до орфографії.

З розділових знаків у старослов'янських пам'ятках використовувалася лише крапка. Однак кінець далеко не кожного розповідного речення позначався крапкою. Іноді крапками позначали частини складного речення, а іноді вживання крапки є цілком довільне. Крапку ставили не лиш внизу рядка, а й по середині.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

5. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова.-Львів, 1964.
6. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова.-К, 1983.
7. Майборода А.В. Старослов'янська мова.-К, 1975.
8. Леута О.І. Старослов'янська мова.-К, 2001
5. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX-XVIII веков/перевод И.Калганова и Д.Полывяного.- Москва: Художественная литература, 1990.

Додаткова

1. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності.- К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007.
2. Висоцький С.О. Київська писемна школа X-XII ст. (До історії української писемності).-Львів-Київ-Нью-Йорк:В-во М.П.Коця, 1998
3. Власто А.П. Запровадження християнства у слов'янства.- К., 2004.

4. ПАМ'ЯТКИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

4.1. Основні засади класифікації пам'яток старослов'янської мови. Для старослов'янської мови, як відомо, виняткове значення мають її писемні пам'ятки, які по суті мають статус основної форми функціонування найдавнішої літературної мови слов'ян. Власне, все що ми знаємо про старослов'янську мову, її фонетичну чи граматичну структуру, її лексичний склад і т.п. було почерпнуто з численних старослов'янських пам'яток.

Поняття старослов'янська пам'ятка, як і зрештою писемна пам'ятка будь-якої мови, об'єднує дуже різні за формою, обсягом та змістом вияви писемності: від розкішних Четвероєвангелій та Псалтирів, записаних на пергаменті, до окремих аркушів (наприклад, Празькі уривки – це лише два пергаментні листки, які відкрили в середині XIX ст.: вони були приклеєні до оправи латиномовної пам'ятки XI ст.) чи навіть графіті або написів на надгробних каменях, на стінах соборів, предметах повсякденного вжитку тощо. На жаль, значна частина старослов'янських пам'яток дійшла до нашого часу лише як фрагменти – найчастіше втрачені початок та кінець пам'яток, які, за влучним спостереженням І.Огієнка, «зачитують у першу чергу». Проте навіть фрагменти старослов'янських пам'яток обсягом у кілька пергаментних сторінок несуть значну інформацію про різні рівні старослов'янської мови, а тому вони є неоціненним лінгвальним матеріалом. Не випадково до списку Пам'яті світу (Memory of the World International Register), міжнародного проекту ЮНЕСКО, метою якого є збирання та надійне зберігання найцінніших

історичних документів, внесений був так званий Супрасльський кодекс. Окремі частини його, а разом це 285 пергаментних аркушів, зберігаються у аж у різних наукових установах трьох країн - Польщі (Варшава), Словенії (Любляни) та Росії (Петербург).

Розмаїття писемних старослов'янських пам'яток вимагає їх систематизації, або класифікації. Здебільшого старослов'янські пам'ятки розрізняють за такими ознаками: 1) за графікою; 2) за змістом або за жанром; 3) за часом написання; 4) за мовними особливостями, або за так званою редакцією, чи ізводом.

Аналіз старослов'янських пам'яток суттєво ускладнює відсутність загальних правил ставлення переписувачів до оригіналу при копіюванні пам'яток. Власне, чи не в кожному монастирі в певний час панували певні правила переписування богослужбової літератури. Так, наприклад, В.Н.Щепкін зауважує, що переписувач Зографського Євангелія «ретельно відтворював особливості оригіналу», тоді як писець Остромирового Євангелія вбачав в оригіналі «лише сирий матеріал, який належало докорінно обробити: ретельно усунути діалектні риси глаголично-македонського оригіналу, при чому ця робота виконувалася не на підставі якоїсь літературної теорії, а явно на ґрунті якогось живого говору»^{*}. Таким живим говором для переписувача Остромирового Євангелія був давньоукраїнський говір стольного Києва.

За графікою виконання старослов'янські пам'ятки поділяють на **глаголичні** (Ассеманіїв кодекс, Празькі уривки, Клоців збірник, Охридські листки, Написи на руїнах церкви у Преславі та ін.),

кириличні (Напис царя Самуїла, Савина книга, Супрасльський кодекс, Остромирове Євангеліє, Вуканово Євангеліє, Галицьке Євангеліє та ін.), **латинографічні** (Фрейзінгенські уривки), а також **латинографічно-глаголичні** (Abecedarium Bulgaricum).

Існування старослов'янських латинографічних пам'яток, окрім іншого, засвідчує, що серед слов'ян були досить поширеними спроби передавати на письмі свою мову чужими графічними системами – грецькою та латинською, а отже, це у свій спосіб також свідчить на користь еволюційної теорії походження кирилиці. У цьому контексті особливо цінним є Abecedarium Bulgaricum, що являє собою глаголичну азбуку, назви літер якої передані як старослов'янською мовою, так і транслітеровані засобами латинської графіки: as-азъ а, bŏsobŏ-воуқы в, vѣdde-вѣдѣ в, glǎgoli-глаголи г і т.п.

Зважаючи на палеографічні особливості, проф.В.Ягіч розрізняє чотири типи глаголичних пам'яток: 1) найдавніший, для якого характерне загострене написання глаголичних літер (Київські глаголичні листки, Празькі уривки); 2) перехідний, так званий «вуглуvато-округлий тип написання глаголичних літер (Клоців збірник); 3) македонський заокруглений тип написання літер (Ассеманіїв кодекс, Маріїнське Євангеліє, Македонський листок); 4) македонсько-богларський округлий тип (Синайський Псалтир, Охридське Євангеліє).

До числа пагеографічних ознак старослов'янських пам'яток можна, очевидно, зарахувати також і те, що усі глаголичні пам'ятки записані на пергаментних листах-четвірках або вісімках, тобто на

^{*} Щепкин В.Н. Разсуждение о языке Савиной Книги. - Санкт-Петербург, 1901. - С.VII.

листах, складених вчетверо або увосьмеро, тоді як кириличні пам'ятки виконані, як правило, на аркушах пергаменту великого формату.

За змістом або за жанром розрізняють такі старослов'янські пам'ятки.

Апракос – богослужбова книга, що містить уривки Євангелія та Діяння і Послання апостолів, розміщені відповідно до порядку їх читання на богослужінням упродовж цілого року (*Апракос Мстислава, Ассеманієве Євангеліє*)

Апостол – священно-богослужбова книга, яка містить Діяння й Послання св.апостолів, розділені на зачала для читання під час богослужінь (*Охридський апостол, Слуцький уривок апостола, Апостол Христонільський*).

Зачало, або *перикопа* – розділ, на які поділено богослужбове Євангеліє чи Апостол, призначений для прочитання на богослужінні.

Євангеліє – священно-богослужбова книга, що містить тексти Євангелій від Матвія, Марка, Луки та Івана, які присвячені земному життю Ісуса Христа. (*Ватиканське Євангеліє, Маріїнське Євангеліє*).

Ірмологіон – нотна церковно-богослужбова книга.

Канон – церковно-богослужбова книга, збірка канонів церковних, норм канонічного та світського життя (*Номоканон XII ст.*).

Мінея – церковно-богослужбова книга, що містить змінні частини богослужінь нерухомих церковних свят на кожен день місяця (*Мінеї служебні XI ст.*).

Мінея Четвя – збірка життєписів святих, що розташовані в календарній послідовності, для вшанування їх пам'яті та призначена для поза богослужбового читання (*Супрасльський кодекс*).

Місяцеслов – богослужбова книга, що містить календар церковних свят.

Молитвослов – книга, що містить тексти молитов, а також церковно-релігійні пісні, зрідка – деяку катехитичну інформацію. Призначена для мирян.

Октоїх, або **Восьмигласник** – церковно-богослужбова книга, що містить тексти змінних частин богослужінь нерухомих свят, розміщені за вісьмома гласами (*Кодекс Ганкентейна, або Віденський Октоїх*)

Парамейник – богослужбова книга, що містить уривки «Псалтиря», які читають на Вечірній та великопісних відправах (*Захаринський парамейник 1271 р.*).

Патерик – збірка житій отців Церкви, як правило, якогось відомого монастиря (*Синайський Патерик, або Лимонар кін. XI-поч. XII ст.*)

Псалтир – священно-богослужбова книга, яка містить 150 псалмів, священні піснеспіви, поділені на кафтизми (*Синайський псалтир, Чудовський псалтир, Слуцький Псалтир*).

Службник – церковно-богослужбова книга, яка містить тексти Літургій Івана Золотоустого, Василя Великого й Напередосвячених Дарів, вечірні та утрени, а також вказівки щодо їх проведення (Київські глаголичні листки, *Службник Варлаама Хутинського*).

Типікон – церковно-богослужбова книга, що містить виклад порядку всіх богослужінь річного кола.

Требник, або Євхолоій, або Євхологійон – церковно-богослужбова книга, яка містить тексти таїнств, освячень, благословінь та вказівки щодо їх проведення (*Синайський требник*).

Часослов – церковно-богослужбова книга, що містить тексти незмінних частин усіх богослужінь добового кола, крім Літургій.

Час написання чи датування старослов'янських пам'яток визначати, як правило, досить складно, адже переписувачі книг лише зрідка вказували час, коли вони трудилися на рукописом. До того ж часто до нас дійшли лише фрагменти – кільканадцять чи навіть кілька сторінок пам'ятки, на яких годі навіть сподіватися знайти дату їх написання. Цікаво, що точне датування мають лише кілька кириличних пам'яток і не має жодна глаголична. Коли нема прямої вказівки на час появи пам'ятки, як це, наприклад, ми маємо у випадку з Остримировим Євангелієм, де зазначено, що книгу переписано у 1056-1057 рр., то вчені датують пам'ятку на підставі аналізу її мови або інших культурно-історичних чинників, пов'язаних з появою конкретної пам'ятки: специфіка палеографії, роки життя фундатора чи місцевих правителів, датування археологічних пам'яток тощо. Так, наприклад, для датування Ассеманієвого Євангелія важливу роль відіграли вміщений у цій

пам'ятці місяцеслов, в якому згадано Климента, єпископа Величковського, що помер у 916 р. А це означає, що пам'ятка була створена не раніше середини X ст. В окремих випадках пам'ятки старослов'янської мови датували навіть за допомогою навіть криміналістичних методик. Так, наприклад, український вчений В.Німчук, щоб спростувати підозри відомого славіста Й.Хамма у тому, що Київські глаголичні листки є еклетичним твором XIX ст., який, можливо, створив відомий фальсифікатор і діяч чеського національного відродження В.Ганка, ініціював мас-спектрометричний аналіз та мікроскопічне дослідження барвників (чорнил) пам'ятки, зокрема видимої люмінесценції, збуджуваної ультрафіолетовим випромінюванням*. У результаті експертизи фізиків-оптиків та криміналістів, було доведено, що в Київські глаголичні листки – автентична пам'ятка кін.X – поч.XI ст.

Датування пам'яток старослов'янської мови серйозно ускладнює той факт, що чимало пам'яток – це не є оригіналами, а пізніші копії чи, як їх називають, *спіски*. Саме тому в текстах окремих пам'яток співіснують не лише мовні явища, наприклад, X-XI та XIV ст., а й специфічні, як правило, фонетичні риси, притаманні мовам різних слов'янських підгруп.

Спіраючись на увесь арсенал методів, лінгвістичних та нелінгвістичних, у сучасній славистиці встановлено, що дотепер не збереглося жодної пам'ятки старослов'янської мови кирило-мефодіївської доби, а найдавніші датують другою пол. X ст. До їх числа належать *Підпис Григорія 982 р., Київські глаголичні листки,*

* Німчук В.В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності слов'янської писемності.-К., 1983.-С.28-29.

Добруджанський напис 943 р., Напис царя Самуїла 993 р. та ін. Кінцем X – поч. XI ст. датують Зографське, Маріїнське та Ассеманієве, або Ватиканське Євангелія. IX ст. датують Збірник Клоца, Синайський псалтир, Остромирове Євангелії 1056-1057 рр., Супрасльський рукопис, Лиски Ундольського, Ізборник Святослава 1073 р., Синайський требник, Фрейзінгенські уривки, Чудовський псалтир та ін. Кін. XI- поч. XII ст. датують Празькі уривки.

XII ст. датують Віденські глаголичні листки, Мирославова Євангеліє, Синайський патерик, Галицьке Євангеліє, Охридський та Галицький апостоли.

XIII ст. – Тирновське, Вуканово, Дечанське Євангелія, Болонський Псалтир та ін.

Дуже важливим для вивчення старослов'янської мови є **проблема так званих редакцій**, тобто визначення місця написання її пам'яток та безпосередньо пов'язана з цим оцінка впливу місцевої живомовної стихії та мову старослов'янських текстів. Досить поширеним у славістиці є традиційний погляд, за яким «суто, або чисто» старослов'янськими вважаються лише 17 пам'яток, що створені в культурних центрах «Південно-Західної (Македонської) та Східної Болгарії кін. X – XI ст.», а саме: Зографське, Маріїнське, Ассеманієве, Охридське Євангелія, Зографський палімпсест, Боянський палімпсест, Синайський Псалтир, Синайський Требник, Синайський євхологій, Клоців Збірник, Рильські листки, Савина Книга, Листки Ундольського, Супрасльський Рукопис, Хіландарські листки, Зографські листки, Єнинський Апостол», а решту пам'яток вважають «непрямими, або

опосередкованими джерелами» старослов'янської мови⁴. Справді, традиційний канон старослов'янських пам'яток репрезентує найдавніший стан старослов'янської писемності, проте обмеження реєстру старослов'янських пам'яток до 17 болгаро-македонських джерел X-XI ст. бальзамує старослов'янську мову як систему, робить її обмеженою та статичною як у просторі, так і в часі. Це добре усвідомлюють прихильники виділення канону старослов'янських пам'яток X-XI ст.: наприклад, російський славіст Р.М.Цейтлін цілком справедливо стверджує, що словник старослов'янської мови був у багато разів багатшим від словникового складу найдавніших старослов'янських рукописів і за кількістю слів, і за обсягом значень, про що свідчить, наприклад, значна кількість архаїзмів болгаро-македонської генези, які вживаються у «неканонічних» пам'ятках. Такий підхід цілковито ігнорує гумбольдтівське аксіоматичне положення про мову як діяльність, а не результат діяльності. Окрім того, навіть таке обмежене коло пам'яток не витримує прискіпливих тестів на «генетичну чистоту», бо, наприклад, мова Маріїнського Євангелія та Клоцового Збірника, що входять до канону 17 старослов'янських пам'яток, має специфічні ознаки, які дослідники ідентифікують як протосербо-хорватські, а самі пам'ятки пов'язують з регіоном, що розташований північніше болгаро-македонського ареалу. Не на користь монолітності канону 17 старослов'янських пам'яток свідчить той факт, що вони виконані вони різними азбуками: із 17

⁴ Див. Цейтлін Р.М. Некоторые проблемы старославянской лексикологии (по материалам древнеболгарских рукописей X-XI вв.) // Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов. Загреб-Люблина, сентябрь 1978 г.-Москва, 1978. -С.430-431

рукописів 11 є глаголичними, а 6 - кириличними. Цей і подібні приклади переконливо показують, що старослов'янська мова, попри її певні унікальні риси, - це динамічна система, яке неперервно розвивалася. Природним наслідком (але й джерелом!!!) такого розвитку стало розширення діалектної бази. Територіальна експансія старослов'янської мови породжувала субстратні явища, які, однак, не змінювали її структурної сутності, а лише маркували походження конкретних джерел.

За межами болгаро-македонського ареалу на переписувачів чи перекладачів старослов'янських пам'яток більшою або меншою мірою *підсвідомо* впливала місцева живомовна стихія, і цей вплив позначався на фонетиці, морфології та лексиці пам'яток, що стало можливим локалізувати місце написання пам'ятки або ж походження її переписувача чи перекладача. На підставі фонетичних, граматичних та лексичних інновацій, у порівнянні з болгаро-македонським стандартом, старослов'янські пам'ятки поділяють на так звані *редакції, або ізводи*: моравську, паннонську, русько-українську, російську, сербо-хорватську та румунську.

Окремі славісти, наприклад, Йосіп Хамм, окрім редакцій старослов'янських пам'яток, пропонує розрізняти ще і їх рецензії. Цей хорватський дослідник вважає рецензіями старослов'янських пам'яток свідоме виправлення їх мови відповідно до певних стандартів. Прикладом старослов'янських рецензій є, наприклад, послідовне виправлення мови церковнослов'янських пам'яток російської редакції за болгаро-македонським канонам в XVI ст., яке відоме під назвою другого південнослов'янського впливу.

Прикладом рецензій старослов'янських пам'яток є свідоме виправлення біблійних текстів за Вульгатою, що відбувалося на теренах сучасної Хорватії у XIV ст.: до того біблійні тексти перекладали із Септуагінти*.

Якщо засади виокремлення таких редакцій, як моравська (Київські глаголичні лиски, Празькі уривки), паннонська, сербо-хорватська не викликають сумнівів, то виокремлення нині так званої східнослов'янської редакції старослов'янської мови є ідеологічним анахронізмом, що не має лінгвістичних підстав, адже усі так звані старослов'янські пам'ятки східнослов'янської редакції мають виразні давньоукраїнські або давньоросійські мовні риси, що дозволяє безпомилково визначити мовне середовище – українське або російське – в якому ця пам'ятка постала. Таку точку зору, починаючи з середини XIX ст., активно і дуже аргументовано доводили авторитетні славісти – О.Потебня, А.А.Шахматов, В.Ягіч та ін. У 1928 р. І.Огієнко у праці «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків» уперше в славистиці чітко віддиференціював старослов'янські пам'ятки української та російської, чи як він називає, «північно-руської редакції». Тому-то, на нашу думку, хибним є виділення східнослов'янської, тобто спільної для усіх трьох східнослов'янських народів – українців, білорусів, росіян – редакції пам'яток старослов'янської мови, бо аналіз текстів слов'янських XI-XIII ст., що постали серед східних слов'ян, дає усі підстави говорити про окремі русько-українську та російську редакції старослов'янських пам'яток. Прикметно, що авторитетний

* Staroslavenska gramatika/četveto izdaje. - Zagreb, 1974. - S.189.

сучасний славіст Й.Хамм при характеристиці старослов'янських пам'яток, які постали серед східних слов'ян, використовує нечіткі відетнічні номінації на зразок «у русів (у російській редакції)» («Kod Rusa (u ruskoj redakciji)»), проте визнає відмінності між текстами, створеними у XI-XII ст. предками сучасних українців та росіян*.

Разом з тим, зауважимо, що в російській славісти, як советської, так і постсоветської доби, хоч і вважають безсумнівним факт існування єдиної східнослов'янської редакції старослов'янських пам'яток, проте так само послідовно вони «обмовляються», називаючи такі пам'ятки «пам'ятниками с чертами русского языка»†.

4.2. Старослов'янські пам'ятки болгаро-македонського походження. Серед пам'яток старослов'янської мови болгаро-македонські пам'ятки посідають особливий статус, оскільки болгаро-македонський узус, попри його аморфність, виконував роль літературномовного еталону або стандарту старослов'янської мови. До числа слов'янських текстів X-XIII ст., написаних на болгаро-македонських теренах, зараховують *Зографський кириличний підпис 980 р., Іверський підпис 982 р., Напис царя Самуїла, Зографське Євангеліє, Савину Книгу, Супрасльський рукопис, Єнинський Апостол, Ассеманієву Євангеліє, Синайський Псалтир, Синайський требник, Халандарські листки, Рильський, або Македонський глаголичний листок, Македонський листок, Охридські глаголичні листки, Листки Ундольського, Слуцькі листки, Темницький напис, Зографські листки.* Оскільки

* Там само, 191, 203

† Див.: Селищев М.А. Старославянский язык. - Ч.1.-Москва, 1951. - С. 82-84

старослов'янська мова має давньоболгарську, або болгаро-македонську діалектну основу, то в пам'ятках болгаро-македонської редакції годі шукати власне болгарські риси. Разом з тим, аналіз мовних та палеографічних особливостей болгаро-македонських пам'яток дозволив ученим здійснити точнішу локалізацію місця появи пам'ятки або ж походження її переписувача, що також свідчить не на користь розподілу пам'яток на «суто та опосередковано» старослов'янські. Так, наприклад, вважають, що *Напис царя Самуїла, Халандарські листки, Листки Ундольського, Савина книга, Супрасльський рукопис* мають східноболгарське походження, тоді як *Ассеманієве Євангеліє, Синайський Псалтир* – македонське, або західноболгарське. Пам'ятки, що походять зі східноболгарського ареалу, виконані кирилицею, а західноболгарські, як правило, глаголичні, причому «македонська» глаголиця має характерні палеографічні ознаки. Важливу роль при диференціації східно- та західноболгарських пам'яток відіграють такі діалектні риси, як вживання літери **o** замість **ж** (**скодель** замість **скждель**, **отрова** замість **ятрова**), спорадичне зникнення секундарного **л** на межі кореня і суфікса (**земья** замість **земля**), поодинокі приклади результатів дії закону В.Ягіча тощо. Дослідники фіксують відмінності між найдавнішими західно- та східноболгарськими пам'ятками і на лексичному рівні. Так, західноболгарським, або македонським лексемам **в'ляяти см**, **гоумьно**, **достояние**, **дрьколь**, **драсель**, **жрьтва**, **искони** відповідають східноболгарські **погржжати см**, **токъ**, **наследне**, **стънь**, **трѣва**, **испрѣва**.

4.3. Старослов'янські пам'ятки моравської редакції

репрезентують дві пам'ятки – Київські глаголичні листки, або Київський місал та Празькі уривки. Це невеликі за обсягом тексти – 13 сторінок та 4 сторінки – мова яких містить виразні моравські (проточеські та протословацькі) мовні риси: вживання **з** замість **жд**, що походить із *dj (подазь, такозе, тозе); замість сполуки **шт**, що походить із *tj, вживається **ц** (обѣцѣннѣ, помощьѣ, просѣце); збереження праслов'янських сполук *dl, які в болгаромакедонських пам'ятках спростилися у *d (модлитвами, свѣтдильна); приголосний **с** переходить у **ш** перед голосними переднього ряду и та **ѣ** (вѣшѣх', вши); відсутність секундарного л на межі кореня та суфікса (зема).

4.4. Старослов'янські пам'ятки паннонської, або словінської редакції. До паннонської редакції зараховують, як правило, тільки одну пам'ятку – латинографічні Фрейзінгенські уривки. До числа паннонських, або протословінських рис у мові Фрейзінгенських уривків дослідники зараховують вживання звука [к] замість [ч] (choku, пор.болг.-мак.: чоштж; imoki пор.болг.-мак.: имжшти); [j] на місці *dj (tamoge, пор.болг.-мак.: таможде). Лексичними паннонізмами справедливо вважають такі слова, як *bali* (балин, пор.болг.-мак.: врачь 'лікар'), *bratra* (пор.болг.-мак.: братъ 'брат'), *natrovueschi* (пор.болг.-мак.: натроуѣти 'нагодувати') тощо. Окрім паннонізмів, Фрейзінгенські уривки привертають увагу дослідників особливостями передачі слов'янських звуків засобами латинської графіки, які, за спостереженнями, І.Огієнка, зреалізовані у такій формі: **а-а**; **в-в**, **р**; **в-и**, **и**, **v**, **vu**, **uv**; **г-г**; **д-д**, **t**, **dt**; **е-е**; **ж-з**, **s**; **з-з**, **zz**,

sz, **s**; **н-і**, **й-і**, **г**; **к-с**, **k**, **ch**, **g**; **л-л**; **м-м**; **н-н**; **о-о**; **п-р**, **b**; **р-г**; **с-з**, **s**, **sz**, **zc**, **zz**; **т-т**; **оу-и**, **v**; **х-ч**, **h**; **ц-з**, **c**; **ч-с**, **z**, **c**, **ts**, **cc**, **cs**, **ch**; **ш-с**, **ss**, **ž**; **ь**, **ъ-е**, **i**; **ы** – **и**, **ugi**, **u**; **ѣ** – **e**, **i**; **ѡ-о**, **u**, **up**, **op**; – **ѡ** – **e**, **en**, **a**^{*}. У поданій схемі на особливу увагу заслуговують способи передачі на письмі засобами латинської графіки старослов'янських назальних звуків, а також **ѣ**, окрім іншого, деталізують характеристику цих звуків у мовленні паннонських слов'ян.

4.5. Старослов'янські пам'ятки русько-української редакції.

Після офіційного визнання християнства офіційною релігією Русі у 988 р., перша русько-українська держава посідає важливе місце не лише на політичній карті тогочасної Європи, а й стає визначним релігійно-культурним центром слов'янства. Усе це спричинилося до того, що Київ, Чернігів, Галич, Переяслав та інші тогочасні українські міста та їх місцеві монастирі стають, окрім іншого, осередками розвитку старослов'янської писемності. Досить навести лише список назв старослов'янських пам'яток русько-української редакції, щоб пересвідчитися у потужності русько-української писемної традиції. Так, старослов'янськими пам'ятками русько-української редакції вважають: *Оstromирове Євангеліє 1056-1057 рр.*, *Збірник Святослава 1073 р.*, *Збірник 1076 р.*, *Архангельське Євангеліє 1092 р.*, *Турівські листки*, *Реймське Євангеліє*, *Бучацьке Євангеліє*, *Галицькі Євангелія 1144 р.*, *та 1266-1301 рр.*, *Добрилово Євангеліє 1164 р.*, *Євсеево Євангеліє 1283 р.*, *Проповіді Григорія Богослова*, *Чудновський Псалтир*, *Напис на Тматороканському камені 1068 р.*, *графіті на стінах Софійського собору в Києві*,

* Огієнка І. Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків. – Варшава, 1929. – С.74.

написи на монетах Володимира Великого та ін. Окремий різновид старослов'янських пам'яток української редакції складають так звані графіті. Пам'ятки-графіті, звичайно, не є суто українським явищем, проте завдяки С.Висоцькому українські графіті всебічно досліджені. Так, лише на стінах Софійського собору в Києві учений виявив 309 написів, з яких особливо цінною є старослов'янська азбука, відкриття якої дозволило деталізувати теорію так званого еволюційного походження кирилиці*. Назви окремих старослов'янських пам'яток русько-української редакції - *Архангельське Євангеліє 1092 р., Реймське Євангеліє, Чудновський Псалтир* - мотивовані неукраїнськими топонімами, що, однак, ніяк не пов'язано з походженням пам'ятки, а, як правило, лише вказує на місце її зберігання або виявлення.

Після того, як київський митрополит перебрався з Києва до Москви, серед українського духовенства, за словами М.Грушевського, поширилася практика «у поїздках з України до Москви та інших північних джерел милостині за кар'єрою та жалуваннями везти «на поклон», щоб могли запопасти з церковної та книжної української старовини. /.../ У міру того, як тут менше ставало золота і срібла і різних ефективніших святостей, експортерам приходилось налягати все більше на інвентар скромніший – ікони і книги, і транспортування їх з України на північ продовжувалось неуханно» †. У такий спосіб старослов'янські пам'ятки, створені українцями масово

* Див.: Висоцький С.О. Київські графіті XI-XII/Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів.-К., 1983.-С.132-145.

† Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т.-Т.П.-К.: Либідь, 1993.-С.5-7.

потрапляють на терени Росії. І.Огієнко переказує історію, що трапилася з єпископом Євгенієм (Болохвіним), коли той їхав інспектувати Юр'ївський монастир, що на Новгородщині. Недалеко від монастиря, на березі річки, єпископ Євген зустрів монаха, який вивіз з монастиря «хлам» - віз українських манускриптів та стародруків, що їх запопадливий ігумен, приводячи в порядок монастирське господарство перед приїздом єпископа, вирішив просто викинути в річку*. Серед того «хламу» єпископ Євгеній виявив дуже цінну пам'ятку - 20 листів давнього старослов'янського манускрипту, які нині відомі в науці як Євгенів Псалтир, або Євгенові Листки. Очевидно, не менш драматичною була доля іншої старослов'янської пам'ятки української редакції - Архангельського Євангелія кін XI ст., яке було замуrowане у селянській печі на Архангельщині.

Українські переписувачі та перекладачі богослужбової та конфесійної літератури XI-XIII ст., хоча чудово розуміли сакральний характер переважної більшості текстів, проте в результаті підсвідомого впливу живомовної стихії, а також не раз через усвідомлене прагнення максимально удоступнити, адаптувати зміст переписуваних чи перекладуваних текстів до місцевої мовної практики чи мовної компетенції користувачів старослов'янські пам'ятки русько-української редакції набувають виразних та нерідко численних українських мовних рис - фонетичних, морфологічних, лексичних. Так, у кінці складу на

* Огієнко І. Пам'ятки... С.159.

місці **в** вживається **оу(у)** (пражда, агоуста, паоулъ); сплутування ненагашених **є** та **и** (алізданьдрьскааго, оучетеля, вѣроумитъ, мискоупа, хрѣштениемъ, ни рьци); ненаголошений **[о]** позначається літерою **оу(у)** (оусквернильса, оудолѣвал, оучинствѣшеса, божьскоуж, оумьноуж); замість **ѣ** вживається **и** (доселѣ замість доселѣ, двѣ ризи замість двѣ рѣзи; видѣль въ кын часть замість вѣдѣль въ кын часть); **є** в позиції після шиплячих переходить в **о** (чоловѣка); ініціальне **є** переходить в **о** (одинъ, одного); сплутують **ы** та **и** (рызы замість рыбы, рыба замість рыба, годьны замість години); появляється протетичний **и** у словах з ініціальною групою приголосних (мъжи, мьстивныхъ); ініціальне **а** замінюється звуком **[о]** (ольздан'дръ); замість префіксально **въ-** вживається **оу-** (оуселитьса, оуселихъ); вживання орфограми **оо** на місці етимологічного **[о]** та **ѣ** замість **[е]** в новозакритих складах (воовьца, воовьчихъ; камѣнье, ремѣнь, сѣдмь, нѣмь); закінчення **-ови** у формах давального від. одн. іменників чол. роду ***ѡ-**, ***јѡ-**, ***еп-**основ (петрови, гласови, дъневи, поанови, архиревви); закінчення **-ове** у формах називного від.мн. іменників чол. роду ***ѡ-**основи (вѣсове, жидове); форми наказового способу дієслів з основою на **-ѣ** (идѣте) тощо. До числа лексичних українізмів можна зарахувати прикладъ, повонь 'повінь', принада, подоба, попелъ, телица, чаровати, николи, никола, петро, пауло та ін. Особливо треба відзначити графічну інновацію в старослов'янських пам'ятках української редакції: для позначення на письмі африкати **[о^ж]**, що постала на місці ***dj**,

використовують буквосполучення **жч**, або **жч'**: дѣжч'ь, дожч'ь, бездожч'ьемь, одѣжчивъ та ін*. До числа графічних інновацій старослов'янських пам'яток української редакції, можливо, можна зарахувати і оригінальне позначення на письмі фрикативного **[z]** шляхом пропуску літери **г**: мночѣстьныхъ замість мночѣстьныхъ, изниетъ замість изгниетъ, сѣрѣшю замість сѣгрѣшю та ін.

4.6. Старослов'янські пам'ятки російської редакції. Основним центром старослов'янської писемності на сучасних російських етнічних був, звичайно, Великий Новгород, а згодом і Псков, Владімір. Не випадково І.Огієнко називає старослов'янські пам'ятки російської редакції північно-руськими. До їх числа зараховують *Мінею 1095 р., Мінею 1096 р., Мінею 1097 р., Путятину Мінею та Церковний Устав кін. XI – поч. XII ст.* Зважаючи на столично-митрополійний статус та незаперечний фаховий авторитет київських (українських) переписувачів та перекладачів старослов'янських текстів, їх часто запрошували у Новгород або замовляли їм у Києві нові списки богослужбових текстів. Так, наприклад, новгородський посадник **въ крѣчени носифъ. а мирьскы остромиръ** замовив київському дякові Григорієві підготовку Євангелії-апракоса, що відоме нині як Остромирове Євангеліє. Попри прямий зв'язок історії появи Остромирового Євангелія з Новгородом, завдяки київському походженню переписувача Євангелії, ця пам'ятка має виразні українські мовні риси та її справедливо кваліфікують пам'яткою української редакції.

* Шевельов Ю. Історична фонологія української мови.-Х.: Акта, 2002.-С91-92.

Окрім інтегральних східнослов'янських мовних явищ, повноголосся; сплутування носових **л, ѡ** з ротовими **оу, а (я)**; перехід прасл. *dj, *tj у **ж, ч**, а не **жд, шт** як у бол.-мак. стандарті; метатеза складотворчих сонантів **р, л** та **ь, ъ**; вживання ініціальних **ро-, ло-** на місці прасл. сполук *ort, *olt; вживання флексій ор.від.одн. іменників чол. род. *й- та й-основ **-омь, -емь** замість **-ъмь, -ъмь** тощо – старослов'янським пам'яткам російської редакції притаманні такі специфічні мовні риси: вживання **е** на місці **ѣ** (свѣдѣтель, средоу, оумрети); сплутування **ц** та **ч** (вѣньчъмь, швъча, личе, коняча та црево, коньцание, всевидьчо); на місці прасл. сполук *zgj, *zdj виступає **жг**, а не **жд** (прнгважгаема, дъжъ).

4.7. До старослов'янських пам'яток сербо-хорватської редакції належать Маріїнське Євангелія, Клоців Збірник, Мирославово Євангеліє, Вуканово Євангеліє, Міхановічів Апостол, Іршковічів Апостол, Краківський Уривок, Кукульєвічів місал, Сплітський Уривок, Віденські Уривки, Віденський Псалтир, Шестоднев 1263 р., Тодорів Апостол 1277 р. та ін. Чисельність пам'яток цієї редакції, а головне дуже різні релігійно-конфесійні та культурно-історичні обставини, в яких вони постали, зумовили детальнішу класифікацію старослов'янських текстів, що постали на етнічних теренах сербів та хорватів. Найдавнішими пам'ятками сербо-хорватської редакції вважають Маріїнське Євангеліє та Клоців Збірник. Зважаючи на близькість цих пам'яток до болгаро-македонського стандарту старослов'янської мови, Й.Хамм обережно характеризує їх такими, що постали «на території

близькій до хорватських та сербських теренів (північніше Македонії)». Їх датують кін. X – поч. XI ст. Усі старослов'янські пам'ятки сербо-хорватської редакції ділять на три періоди: 1) до кін. XI ст.; 2) від поч. XII - до середини XIII ст.; 3) від 1248 р. (дозвіл папи римського Іннокентія IV використовувати глаголичні богослужбову літературу до 1483 р. (поява першої друкованої глаголичної книги). У межах трьох періодів старослов'янської писемності сербо-хорватської редакції виділяють три під редакції: зетсько-хумську, раську та боснійську[†].

Основні мовні риси пам'яток сербо-хорватської редакції є такі: у глаголичних пам'ятках не вживається носовий заднього ряду, а носовий переднього ряду фіксують лише до кінця XI ст. Праслов'янський *у дає **и, а *ѣ (ѣ) – е** або **и**. Префіксальний **въ-** переходить в **оу-**. У пам'ятках з кін. X – поч. XI ст. використовували лише одну літеру для позначення на письмі голосних неповного творення: у глаголичних текстах – **ер**, а в кириличних – **ерик**. У текстах, що походять з району Дубровніка, м'якість сонантів [l], [n] не позначалася, а в пам'ятках боснійської підредакції сербо-хорватської редакції старослов'янської мови м'якість приголосних позначала літера **g**, а також **ѣ** або **h**, причому вони вживалася і перед м'яким приголосним. Пор.: **лоубавь; glubav; učitegl; hloубавь, kn'binga** та ін. До числа виразних лексичних сербо-кroatизмів зараховують, наприклад, вживання номена **кокотъ** замість болг.-мак. **коуръ** 'півень'.

^{*} Hamn J. Цит. пр. С.188
[†] Там само, 193, 197-198.

Окремої уваги заслуговують назви старослов'янських пам'яток; зважаючи на їх унікальність та величезну культурну вартість основні старослов'янські пам'ятки мають власні назви, які мають різну мотивацію. Так, дуже часто пам'ятку іменують від міста, місцевості або монастиря, де її було знайдено: *Охридське Євангеліє, Слуцький Псалтир; Маріїнське, Зографське Євангелія, Хиландарські Уривки, Супрасльський Рукопис; Синайський Требник*. Від назви міста, де тепер пам'ятка зберігається, постали власні назви: *Київські глаголичні листки, Празькі Уривки*. Наймення переписувача, фундатора-замовника пам'ятки або її колишнього власника лягли в основу таких власних назв, як *Савина Книга; Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р.; Листки Ундольського, Ключів Збірник*.

Окремі старослов'янські пам'ятки мають по кілька власних назв з різною мотивацією. Наприклад, одну з глаголичних пам'яток XI ст. називають Ассеманієвим Євангелієм, бо його ще в середині XVIII ст. під час подорожі в Єрусалим купив папський бібліотекар Йосип Ассемані. Проте згодом ця пам'ятка була передана у Ватиканську бібліотеку, тому вона одержала ще одну назву – Ватиканське Євангеліє. У науковій літературі вживаються обидві назви.

Література

Основна

1. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова.-Львів, 1964.
2. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова.-К, 1983.
3. Майборода А.В. Старослов'янська мова.-К, 1975.
4. Леута О.І. Старослов'янська мова.-К, 2001.

Додаткова

1. Гаврилук Ю. Успіхи і поразки відкривача Супрасльського кодексу. Штрихи до біографії піонера славістики Михайла Бобровського//«Дзеркало тижня».- №35, 20 вересня 2008.
http://dt.ua/SOCIETY/uspihi_i_porazki_vidkrivacha_supraslskogo_kodeksu_shtrihi_do_biografiyi_pionera_slavistiki_mihayla_-54833.html
2. Німчук В.В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності.-К., 1983.
3. Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків.-Варшава, 1929.
4. Селищев М.А. Старославянский язык.-Ч.1.-Москва, 1951.
5. Hamm J. Staroslanenska gramatika.-Zagreb, 1974.

5. ЛЕКСИКА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

5.1 *Структура, природа та кількісні параметри лексичної системи старослов'янської мови.* У системі старослов'янської мови лексика посідає особливе місце, адже саме ця підсистема сформувалася не лише на основі болгаро-македонських говірок середньовічного Солуня, а й завдяки величезній цілеспрямованій мово-, чи точніше, словотворчій діяльності фундаторів старослов'янської мови - солунських братів св.Кирила та Мефодія, а також численних їх відомих і невідомих нам їх учнів та послідовників - церковних ієрархів слов'янських народів, перекладачів та переписувачів богослужбової літератури (вплив фундаторів старослов'янської мови на фонологічний, морфологічний чи синтаксичний рівні старослов'янської мови був мізерним, а то й зовсім неможливим). Іншими словами, лексика старослов'янської мови має двояку природу: частина лексичного запасу старослов'янської мови має говіркове походження - це живорозмовні лексеми зі слов'янських говірок околиць Солуня, а згодом й ширших слов'янських теренів. Друга частина старослов'янських лексем має авторське походження, тобто вони були штучно створені перекладачами, рідше переписувачами старослов'янських текстів для номінації понять та реалій, відсутніх тогочасній слов'янській культурі: головним чином це абстрактні філософські християнські поняття, а також культурно-історичні, суспільно-політичні та побутові реалії близькосхідної дійсності, батьківщини християнського віровчення.

Іншим дуже важливим методологічним аспектом при вивченні старослов'янської лексики, у порівнянні з іншими рівнями старослов'янської мови, виступає її фрагментарність. Адже старослов'янські пам'ятки дозволяють відтворити усю фонологічну систему або парадигматику старослов'янської мови, тоді як лексикон, відомий нам із старослов'янських пам'яток, репрезентує лише частину лексики старослов'янської мови: невідомими або незафіксованими старослов'янськими джерелами залишилися лексеми, що вживалися у втрачених пам'ятках, а також ті, що побутували лише у усній формі старослов'янської мови.

За підрахунками вчених, щоб забезпечити відправлення богослужінь у 10 тисячах церков та у 200 монастирях Русі-України необхідно було мати 85 тисяч богослужбових книжок: евангелій-апракосів, апостолів-апракосів, псалтирів, трєбників, молитвословів, мінеїв і т.п. З цієї величезної кількості книг до наших днів збереглося тільки близько двох десятків джерел.

Зорієнтуватися у кількісних параметрах лексикону старослов'янських пам'яток допомагають проведені ретельні підрахунки слів, що вживаються у 17 пам'ятках так званого канону старослов'янської мови X-XI ст. За підрахунками М.Р.Цейтліна, у цих пам'ятках є близько 300 000 слововживань 9616 слів*. Це число є дуже приблизним, коли йде мова про лексикон старослов'янської мови, адже виявлення нової пам'ятки вносить суттєві корекції у ці кількісні показники. Так, в Єнинському апостолі, який виявили

* Цейтлин Р.М. Лексика старославянского языка. (Опыт анализа мотивированных слов).-Москва, 1977.-С.27.

тільки в 1960 р., вживається 898 слів, із них понад 120 були зафіксовані вперше.

Особливістю кількісного аналізу лексику старослов'янських пам'яток є виокремлення так званих *hарах legomena*, або *гапаксів*, - слів, які старослов'янські джерела фіксують лише один-єдиний раз. Частина старослов'янських слів набула статус гапаксів з огляду на кількісну та жанрово-тематичну обмеженість текстів. До цієї групи належать окремі терміни родинності та свояцтва, родинно-побутова лексика, назви тварин тощо. Напр.: *БАБА, БЪДРОСТЬ, ВЕСНА, ДРОУЖЬБА, ЗАВАЦЬ, КОВЫЛА, КОЛДА, НАГЛО, ТЕСАТИ, ТЕТЬКА, ХУБОТЪБЪ ХУЗЪ, ЧЕЛАДЬ* та ін. Це, як правило, слова праслов'янського походження, які часто мають загальнослов'янське поширення. Інша група гапаксів - це авторські неологізми-окаціоналізми, створені, очевидно, перекладачами або переписувачами старослов'янських текстів через незнання або відсутність потрібного старослов'янського еквівалента чужомовній лексемі. Пор.: *ДЛЪГОСЛОУЖИЕ, МЪНОГОЧИТЕЛНЪ, НЕИЗДРЕЧИНИКЪ, НАРОДОВОДИМА, ПЪТЪОУТРОСИЯ, СВОБОТА, СЛAVOCЛОВЕСТВИЕ, СЫНОВОЖЪСТВО*. У мові старослов'янських текстів Х-ХІ ст. питома вага гапаксів сягає 20-25% відсотків їх лексику. Р.М.Цейтлін оцінює кількість старослов'янських гапаксів приблизно 2000 одиниць.

Поняття лексичної норми для старослов'янських текстів має дуже умовний характер, проте досить тривалий та суперечливий процес їх кристалізації розпочався, очевидно, за часів св.Кирила та Мефодія. Він проходив від дублетності номінацій, через

варіантність - як структурну, так і стилістичну - до синонімії. Уже в найдавніших пам'ятках Х-ХІ ст. фіксують дублети на зразок *АШЮТЬ-СПЫТИ-ТОУНЕ-ВЕЗОУМА; НЕПРИЯЗНЬ-АЖКАВЪ-ВРАГЪ-БЪСЪ-СОТОНА-ДИЯВОЛЬ, БАЛИИ-ВРАЧЪ-ИЦЪЛИТЕЛЬ-ЦЪЛИТЕЛЬ; ВЕСРАМЪКЪ-ВЕСТОУДЪНИКЪ-ВЕСТОУДЪЦЪ; БЛАГОВОЛЕННИЕ-ВОЛЯ, КЛЕВЕТАРЪ-ОБЛИЧНИКЪ-ОБЛИЧИТЕЛЬ-ОБАДИТЕЛЬ; ВАРВАРЪ-СТРАННИКЪ-ИНОЗЕМЪЦЪ-ИНОМЪЗЫЧНИКЪ-ИНОСТРАННИКЪ-ИНОПЛЕМЪНИКЪ, ДРОУТЪ-ПРИЯТЕЛЬ, НЕРЕН-СВАТТИТЕЛЬ-СВАШТЕНИКЪ-ПОПЪ, ЖИВОТЪ-ЖИЗНЬ-ЖИТНЕ, ПРАЗДЪНСТВО-ПРАЗДЪНСТВЕНЕ-ПРАЗДЪНИКЪ, САМОВИДЪЦЪ-ВИДЪЦЪ* тощо.

Показовим прикладом того, як через розгалужену лексичну варіантність відбувався пошук не лише еквівалентів грецьких теологічних термінів, а й викристалізовувалися лексичні норми старослов'янської мови, особливості слововжитку у тексті найвідомішої християнської молитви «Отче наш...» у різних старослов'янських пам'ятках. Так, наприклад, поняття 'щоденні матеріальні (тілесні) потреби людини' передається то як *ХЛАДЪ НАШЪ НАСТАВЪШААГО ДЪНЕ* (Маріїнське Євангеліє), то як *ХЛАДЪ НАШ НАСЖЦЪНЫ* (Ассеманіїв Кодекс). На позначення 'диявола' вживалися такі лексичні варіанти - *НЕПРИЯЗНЬ* (Зографське Євангеліє), *ЛОУКАВИИ* (Апракос Мстислава), а на позначення 'спокуса' - *НАПАСТЬ* (Маріїнське Євангеліє), *НСКОУШЕННИЕ* (Ассеманіїв Кодекс).

Іншою прикметною ознакою старослов'янської лексики є висока питома вага слів з прозорою мотивованістю. Так, наприклад, старослов'янські тексти містять аж 24 похідні утворення із

префіксом *БЕЗ/С-*: *БЕШТАДЪНЪ* 'бездітний', *БЕШТЬСТЪНЪ* 'нечесний', *БЕЗДОУШЪНЪ* 'мертвий; бездушний', *БЕЗДНА* 'прірва', *БЕЗДЪЖДЕ* 'посуха', *БЕЗГОДНЕ* 'несприятливі часи', *БЕЗГОДЪНЪ* 'несвоєчасний', *БЕЗГЛАСЪНЪ* 'німий; тихий', *БЕЗІМЕНЪНЪ* 'безіменний', *БЕЗМЪВНЕ* 'тиша; покірність', *БЕЗМЪВЪНЪ* 'мовчазний; спокійний', *БЕЗОЧИТЬ* 'безсоромний', *БЕЗОЧІВЪ* 'безсоромний', *БЕСПРЪСТАНИ* 'постійно; без перерви', *БЕСПЛОДЪНЪ* 'неплідний', *БЕСПЪТЪНЪ* 'той, що без дороги', *БЕСРАМЪНЪ* 'безсоромний', *БЕСОУДЪНЪ* 'безсоромний', *БЕСТЪЖЪНЪ* 'безвідмовний; той, хто не нарікає', *БЕЗОУМЪНЪ* 'божевільний; нерозумний', *БЕЗОУМНЕ* 'божевілля; дурість', *БЕЗВИНЪНЪ* 'невинний', *БЕЗВОДЪНЪ* 'безводний'.

Дослідники лексики старослов'янської мови звертають увагу на поширені факти хибної інтерпретації лексичного значення цілої низки частовживаних слів, яким часто приписують значення, невідомі старослов'янським джерелам. Так, наприклад, прикметник *МЛАДЪ* тлумачатать як 'молодий', проте ретельне вивчення старослов'янських текстів дає підстави стверджувати, що це значення є вторинним і воно розвинулося пізніше. У старослов'янських текстах X-XI ст. *МЛАДЪ* має значення 'щойно народжений; м'який, ніжний; незрілий'*. Подібні застереження існують щодо тлумачення семантики старослов'янських лексем *БРЪГЪ*, *ОСЛА*, *КЛОСА*, *КІВОТЬ*, *ПРОСТОВАСЪ*, *РАБОТА* та ін.

*Цейтлин Р.М. Некоторые проблемы старославянской лексикологии (по материалам древнеболгарских рукописей X-XI вв. у/Славянское язызнание. VIII Международный съезд славистов. - Москва, 1978. - С.440.

5.2. Старослов'янська лексика живомовної природи.

Старослов'янську лексику живомовної природи складають слова, залучені до старослов'янських рукописів із слов'янських діалектів X-XIII ст. Вибір донорських діалектів та їх продуктивність у формуванні лексику старослов'янської мови цілком залежали від популярності конкретних діалектів серед перекладачів та переписувачів старослов'янських рукописів. Зрозуміло, що з-поміж значної кількості слов'янських діалектів особлива роль у формуванні лексичного складу старослов'янської мови відводилась болгаро-македонським говіркам Солуня та його околиць, які, як відомо, були якщо не рідними, то у кожному разі добре відомими фундаторам старослов'янської мови – св. Кирилові та Мефодію.

У складі старослов'янської лексики живомовної природи кількісно найпомітнішою групою є слова праслов'янського походження. Так, в «Етимологічному словнику слов'янських мов» за редакцією О.Н.Трубачова лише на літеру *Б* подано 145 слів, які кваліфікують як праслов'янські за своїм походженням. Пор.: *БАБА*, *БАГЪРЪНЪ*, *БАГРИТИ*, *БАГЪРЪ*, *БАЛНИ*, *БАЛЬСТВО*, *БАНЯ*, *БАНЬСКЪ*, *ВЕДРА*, *ВЕДРЪНО*, *БРЪГЪ*, *БРЪМЪ*, *БЕСЪДА*, *БРЪЖЪНЪ*, *БЕСЕДОВАТИ*, *БЕЗЪ*, *БЕШТАДЪНЪ*, *БЕШТЬСТЪНЪ*, *БЕЗДОУШЪНЪ*, *БЕЗДНА*, *БЕЗДЪЖДЕ*, *БЕЗГОДНЕ*, *БЕЗГОДЪНЪ*, *БЕЗГЛАСЪНЪ*, *БЕЗІМЕНЪНЪ*, *БЕЗМЪВНЕ*, *БЕЗМЪВЪНЪ*, *БЕЗОЧИТЬ*, *БЕЗОЧІВЪ*, *БЕСПРЪСТАНИ*, *БЕСПЛОДЪНЪ*, *БЕСПЪТЪНЪ*, *БЕСРАМЪНЪ*, *БЕСОУДЪНЪ*, *БЕСТЪЖЪНЪ*, *БЕЗОУМЪНЪ*, *БЕЗОУМНЕ*, *БЕЗВИНЪНЪ*, *БЕЗВОДЪНЪ*, *БЪДА*, *БЪДИТИ*, *БЪДЪНЪ*, *БЪГАТИ*, *БЪЛНИ*, *БЪЛОСТЬ*, *БЪЛЪ*, *БЪСЪ*, *БЪСИТИ СЯ*, *БЪСЪНЪ*, *БАЖАТИ*, *ВНЪ*, *ВНРЪ*, *ВНТИ*, *БЛАЗНИТИ*, *БЛАЗЪНЪ*,

блaзннѣ, блѣднѣти, блѣдъ, блaстнн, блaднѣвъ, блaдѣ, блaскaтн, блaзъ, блaжннкa, блaжнннн, блaжднтн, блaждѣно, блaждѣ, блaштaтн cл, блaснжнтн, блaдо, блaстн, блaбaтн, блaвoтннa, бo, бoгaтѣтн, бoгaтъ, бoгaтъcтвo, бoгъ, бoгынн, бoжнтн cл, бoжaнъ, бoлѣтн, бoлѣжнъ, бoлѣжнннъ, бoль, бoльнѣ, брaдa, брaдa, брaнтнтн, брaшнѣно, брaнѣ, брaтн cл, бoрeцъ, брaздa, бoсъ, бoстн, бoжъcкъ, бoжнн, брaкъ, брaтъ (брaтръ), брaтнa, брaтъcтвo, брaтѣнъ, брaтъcкъ, брaтcтвo, брeхaтн, брeстн, брѣжгъ, брaцaлo, брaчaтн, брaкнжнтн, брнтн cл, брнтгъбa, брoднтн, брoдѣ, брoстѣ, брoнѣ, брoутѣ, брѣгъ, брѣнa, брѣcелнe, брѣcнжнтн, брѣздa, брѣвъ, брѣcлo, брѣнa, брѣннe, брѣнннъ, брѣвънo, бoуявѣ, бoуeстa, бoун, бoунcтвo, бoукы, бѣчeлa, бѣдѣтн, бѣдoстѣ, бѣдръ, бѣлнe, бѣcтpocтѣ, бѣcтpъ, бѣтн, бѣтнe, бѣвaтн, бѣрaтн². Серeд нaвeдeннх слів прacлoв'янcькoгo пoхoджeннa є і тaкї, щo внвляють внрaзнї півдeннoслoв'янcькї рнcн. Нaпр.: брѣгъ, брѣмa, брѣжннъ, бeрaмннъ, блaгo, блaгъ, блaгынн, блaтo, блaжнтн, брaдa, брaдa, брaкъ, брѣгъ, брaшнѣно, брaнѣ, брaздa тa нн. Зaхїднoбoлгaрcькoю зa пoхoджeннaм вжaжaють і лeкceмy брoштѣ. Рaзoм з тнм, пoявa тa пoбутoвaннa слoвa бaлнн, як і пoхїднoгo вїд ньoгo бaльcтвo, aбo фoнeтнчнoгo вaрїaнтa нмeнннкa брaтъ – брaтръ, жaль 'мoгнлa, грoбннця', рѣcнoтa 'нcтннa', нeпрнжaнъ 'днявoл' пoв'язують зї слoв'янcькнм пaннoнcькo-мoрaвcькнм aрeaлoм, a, нaпpнклaд, лeкceмa брaтъcтвo, зaфїкcoвaнa лншe в

² Див.: Этимологический словарь славянских языков. Православный лексический фонд / под ред. О.Н.Трубачева. - Вып. -1-3. - Москва, 1974-1976.

Остромировому та Архангельському Євангеліях, має стосунок на української мовної території. Висока питома вага праслов'янської лексики у словнику старослов'янської мови станом на IX-XIII ст. пояснюється спільним походженням слов'янських діалектів зі спільної мови-основи, діалектна диференціація якої, як відомо, активізувалися лише у VI ст.

Окрему групу серед старослов'янської лексики живомовного походження складають запозичення. Р.М.Цейтлін визначає питиму вагу запозиченої лексики у мові 17 «канонічних» пам'яток 1778 лексемами (загалом їх лексикон нараховує 9616 одиниць). Однак механічне виокремлення запозиченої лексики старослов'янської мови мало дає для розуміння складних та специфічних процесів формування старослов'янського лексикону. Адже до числа запозичень можна зарахувати як ранні праслов'янські запозичення із германських, зокрема готських діалектів на зразок *блaдо, бoукы*, так і пізні, доби християнізації запозичення типу *aнгeль, eвaнгeлнe, пoпъ, пaпeжъ*. Давні ранньопраслов'янські запозичення стали фактом живомовної стихії праслов'янської мови та були поширені по усьому слов'янському ареалі, тоді як пізні запозичення прийшли до слов'ян, як правило, книжним шляхом та їх адаптація та засвоєння мало здебільшого авторський характер. Тому, на наше переконання, пізні запозичення варто зараховувати до старослов'янської лексики авторського походження, бо їх запозичення відбувалося не в процесі усних міжмовних контактів, завдяки перекладацькій діяльності слов'янських просвітителів св. Кирила та Мефодія та їх численних учнів і послідовників. Саме їм,

а не мовному колективу, належить вироблення принципів передачі засобами старослов'янської мови як численних грецизмів, гебраїзмів, латинізмів тощо, що їх містили грецькі богослужбові книги, а тому такі запозичення є всі підстави зараховувати до старослов'янської лексики авторського походження.

Аналіз морфологічних та синтаксичних особливостей старослов'янських перекладів подає А.М.Селіщев у відомій праці «Старославянский язык» (Ч.1.-С.28-31).

Найчисленнішою групою давніх ранньопраслов'янських запозичень, які вживаються і в старослов'янських текстах, є германізми, значна частина яких потрапила до слов'ян від готів. Напр.: *дѣлити* 'ділити', *длъгъ* 'борг; обов'язок', *жръбни* 'жереб', *кнѣзь* 'князь', *кладазь* 'криниця; джерело', *коупити* 'купити', *олдани* (*ладни*) 'човен', *мыто* 'мито' *мѣдь* 'мідь' *мъногъ* 'численний; багато', *сѣтовати* 'оплакувати', *стъкло* 'скло; келих', *скоть* 'майно; худоба', *сковрада* 'казанок; сковорода', *скълазь* 'монета', *хлѣвъ* 'хліб' та ін. Одним із найпізніших германізмів у діалектах слов'ян дописемної (дохристиянської) доби, засвоєна згодом і старослов'янською писемною традицією, була лексема *краль* 'володар; король', яка, як відомо, постала на базі особового імені франкського правителя Карла Великого, який помер у 814 р.: германське особове ім'я *Karl* було втягнуто у орбіту тогочасної рефлексії сполуки **tort*, в результаті чого постало старослов'янське *краль*.

Із грецизмів, які були запозичені та засвоєні праслов'янськими діалектами, а згодом вживалися і в старослов'янській мові, можна

назвати *жлѣвъ* 'жолоб', *кораб(л)ь* 'човен', *кърма* 'кермо, руль', *лъвъ* 'лев', *чръшьня* 'черешня' та ін.

До латинських започень ранньопраслов'янської доби зараховують слова *лѣбедь* 'лебідь', *колада* 'коляда', *кесарь* 'володар, кесарь', *роусалня* 'русальна ніч', *сръпъ* 'серп', *скъдаль* 'гончарна глина; гончарні вироби' тощо.

Неіндо-європейське походження мають давні слов'янські запозичення дописемної доби з тюркських діалектів. Так, зокрема тлумачать походження старослов'янської лексеми *капиште* 'капище', яка пов'язана з дунайсько-булгарським *капъ* 'видиво, привид', або *боляринъ* 'боярин', *коумиръ* 'ідол'.

5.3. Старослов'янська лексика авторського походження.

Перед творцями перших слов'янських перекладів богослужбової літератури постало дуже складне завдання - знайти слов'яномовні лексичні засоби, спроможні забезпечити адекватність перекладу з давньогрецької мови. Складність цього завдання полягала в тому, що об'єктом перекладу були, як відомо, богослужбові тексти, в яких широко представлена абстрактна лексика, а в діалектному мовленні - не лише слов'ян, а й інших народів, - ця лексико-сеіантична група дуже нечисленна. Щоб компенсувати обмежені номінаційні можливості болгаро-македонського діалекту, св.Кирило та Мефодій і їх учні, послідовники вдаються до використання прийому філіації або розширення значень традиційних живомовних слов'янських лексем. Так, завдяки мовотворчості перекладачів старослов'янських богослужбових текстів народнорозмовні

терміни родинності **otъcъ*, **synъ*, **bratъ* **sestra* набувають нових, теологічних значень – *отъць* ‘Бог-Отець, одна з осіб триєдиного Бога’; *сынъ* (*чловѣчьскъ*) ‘Бог-Син’, *братъ*, *сестра* ‘член людської спільноти, ближній’. У старослов’янських перекладах теологічної спеціалізації значення набули окремі одиниці сільськогосподарської або, наприклад, будівельної лексики: *агньць* ‘символічне ім’я Ісуса Христа; частина свхаристійної простофи’, *пастухъ*, *пастыръ* ‘духовний провідник, учитель’, *пастн* ‘навчати, опікуватися ближніми’, *паства* ‘паства’, *вино*, *хлѣбъ* ‘Свхаристія’, *небо* ‘небеса’, *храмъ* ‘церква’ та ін.

На тлі завдань, що стояли перед першими перекладачами богослужбової літератури старослов’янською мовою, виражальні можливості питомої слов’янської лексики не були достатні. Необхідно було називати численні близькосхідні реалії, невідомі тогочасному слов’янству, – рослини, дерева, тварини, предмети одягу, побуту, грошові одиниці, назви військових підрозділів, музичних інструментів і т.ін. З цією метою у старослов’янський лексикон з грецької мови або з арамейської за посередництвом грецької, а також з латинської запозичено такі слова: *мира* ‘мирра, бальзамове дерево’ *кедръ* ‘кедр’, *кипарисъ* ‘кипарис’, *китъ* ‘кит’, *вельждъ*, *камель* ‘верблюд’, *скимень* ‘левеня’, *сикоморня* ‘сикомор’, *финнамъ* ‘пахуча речовина; ладан’, *смирна* ‘смирна’, *висонъ* ‘вісон, тонке полотно’, *хитонъ* ‘хитон, накидка’, *саванъ* ‘саван’, *сангдалля* ‘сандаля’, *артава* ‘артава – міра сипучих речовин =55,8 літра’, *динаръ* ‘динарій’, *мънась* ‘мнась, мина – грошова одиниця (100 драхм)’, *индиктъ* ‘індикт; одиниця

церковного літочислення’, *таланъ* ‘міра ваги; грошова одиниця’, *стадин* ‘стадій, одиниця виміру, що дорівнює близько 200 м’, *кентоурномъ* ‘центуріон, сотник у римському війську’, *легеонъ* ‘десятитисячний військовий підрозділ’, *спира* ‘когорта, війський підрозділ’, *псалтырь* ‘псалтеріон – гебрайський струнний музичний інструмент, під акомпанемент якого виконували псалми’ тощо.

Однак левову частку запозичної безеквівалентної лексики старослов’янської мови складають теологічні терміни, а також численні назви на позначення культових реалій та понять, які мають давньогрецьку, арамейську або латиномовну етимологію. Так, старослов’янська мова запозичила з арамейської за посередництвом грецької мови такі слова *алелюя* ‘алилуя – приспів у богослужбових текстах; букв. ‘прославляйте Ягве’, *аминь* (*ъ*) ‘амінь, істинно; букв. – нехай так буде’, *месня* ‘месія’, *серафимъ* ‘серафим – найвищий ангельський чин’, *сотона* (*сотонанпъ*) ‘сатана’, *зилотъ* ‘зилот - член радикальної юдейської релігійно-політичної секти у стародавній Палестині’, *левиитъ* ‘левит – старозавітний служитель храму, нащадок Левія’, *осана* ‘осанна, радісний вигук на честь Бога або царя; букв. допоможи’, *пасха* ‘Пасха – старозавітне свято на честь виходу юдеїв з єгипетської неволі’, *кипарисъ* ‘кипарис’, *китъ* ‘кит’, – *равь*, *рабби* ‘равві – шанобливе звертання до ста єврейських законовчителів’, *садоукен* ‘садукей - член юдейської секти, яка відкидала усну традицію, визнаючи лише Мойсеїв Закон’, *синагога* ‘синагога’, *хероувимъ* ‘один із дев’яти ангельських чинів’, *фарисен* ‘фарисей

— член релігійної групи, що відзначалася демонстративним виконанням Мойсеєвого Закону та фанатичною нетерпимістю до язичників; лицемір' та ін.

Грецьке походження мають такі старослов'янські запозичення цього типу: **анадема** 'анафема, прокляття; відлучення', **ангелъ** 'ангел', **апостолъ** 'апостол, посланець', **апракосъ** 'різновид Євангелія або Апостола, упорядкованого за календарним принципом', **арътофоръ** 'кивот', **демонъ** 'демон', **дияволъ** 'диявол', **дияконъ** 'диякон', **догъматъ** 'догма', **евангеліе** 'Євангеліє', **евхологонъ** 'требник', **спифанія** 'Боговлення', **спитрахилъ** 'спітрахиль — частина богослужбового одягу священника', **спитемія** 'покарання, покута, накладені Церквою', **єзархъ** 'єкзарх - посланець-намісник патріарха', **нгоумень** 'ігумен, настоятель монастиря', **нерен** 'іерей, священнослужитель', **ікона** 'ікона', **канонъ** 'канон, церковне правило', **катихоумень** 'оглашений, кандидат на охрещення', **клиросъ** 'клир, духовенство', **клеветъ** 'прислужник, що догоджує покровителів', **кондакъ** 'кондак, структурний елемент богослужіння', **ктиторъ** 'ктитор, засновник', **миро** 'миро', **ма(о)на(о)стирь** 'монастир', **скинія** 'святинище, скінія', **фелонъ** 'елемент одягу священника' та ін.

Зважаючи на тісніші контакти старослов'янських перекладачів із східною традицією християнства та, відповідно, пріоритетне використання ними грецьких богослужбових текстів, у старослов'янських текстах богословські та церковні терміни латинського походження представлені лише спорадично, зокрема у

джерелах паннонської та моравської редакцій. Пор.: **олътаръ** 'вівтар', **миса** 'меса', **папежъ** 'папа (римський)', **нстовъ** 'справжній', **костель** 'замок; церква' тощо.

Оскільки ці слова належать до числа так званої без еквівалентної лексики, то при засвоєнні їх старослов'янською мовою відбувалася лише фонорморфемна адаптація їх структури.

Цікаво, що, окрім безеквівалентної лексики, автори старослов'янських перекладів використовували запозичення зі стилістичною метою — як дублети до поширених у народнорозмовному мовленні тогочасних слов'ян сороміцьких слів або слів на позначення побутових понять чи реалій, які через своєю прозаїчність не пасували до сакрально-урочистої стилістики богослужбових текстів. Так, щоб не применшити глибокий драматизм відповіді Ісуса Христа на запевнення апостола Петра у вірності Вчителю («Не запіє і півень, а ти вже тричі відречешся від мене» Іоанн, 14-38), перекладачі старослов'янських текстів у цьому фрагменті, замість традиційних, і, очевидно, на їх думку надто прозаїчних, назв півня **кочотъ**, **коуръ** або **пѣтель**, вдаються до використання запозичення з грецької **алекъторъ** (пор.: гр.: *ἀλέκτωρ* 'півень'). Зі стилістичних міркувань також, очевидно, постала старослов'янсько-грецька дублетність на зразок **аспидъ** — **гадъ** 'гадюка, змія', **тектонъ** — **дрѣводѣля** 'тесля; столяр', **спеньдичъ** — **срачница** 'спідня сорочка' тощо, а також використання таких грецьких запозичень **афедъронъ** 'клоака; задній прохід', **катаросъ** 'жук-гнойовик' тощо.

Автори старослов'янських перекладів для передачі численних християнських богословських понять віддають перевагу не повним безпосереднім запозиченням, коли запозичувались як план вираження, так і план змісту чужомовних лексем, а семантичним калькам, коли слов'янськими мовними засобами передається семантика чужомовного слова. Семантичні кальки, у порівнянні з повними безпосередніми запозиченнями, мали ту перевагу, що їх структура, а головне семантика були загалом зрозумілі пересічному мовцеві-слов'янинові. Широке, повсюдне використання семантичних кальок у старослов'янських текстах було, на нашу думку, свідомим прийомом перекладачів, оскільки уступнивало їх зміст слов'янському читачеві або слухачеві. Так, наприклад, грецький теологічний термін *θεομαχία* калькувався як *богоборенне*, *παντοκράτωρ* – як *вседержитель*, грецьке *πολυθεΐα* – як *многобожество*, грецьке *φιλόθεος* – як *боголюбець*, *θεόπνευστος* – як *богодъхновенъ*, *εὐλογεῖν* – як *благословити*, *εὐλαβεῖσθαι* – як *благоговіти* та ін. Не рідко слов'янські перекладачі вдавалися до калькування грецьких лексем, що означали абстрактні світські, небогословські поняття. Пор.: *зълословити* 'злословити' (пор.: *κακολοεῖν*), *кромѣштънъ* 'зовнішній; непроглядний' пор.: *τῆμα κρομήστῆνα* (гр.τό σκότος τό ἐξώτερος), *нажштънныи* (пор.гр.: *ἐπιούσιος*) тощо. Виразальні можливості старослов'янських семантичних кальок з грецької мови та продуктивність їх творення можна продемонструвати на прикладі композит із компонентом *θεο-*: *богоявление*, *богоборче*, *богоборецъ*, *боговндѣць*, *богоглаголивъ*, *богодаренне*, *богодарне*, *богодѣлатель*,

боголѣпно, *боголюбивъ*, *богомръзъкъ*, *богоневѣстьнъ*, *богоносъць*, *богопознание*, *богопринимъць*, *богоразоумие*, *богородица*, *богосварьникъ*, *богословесити*, *богословити*, *богословне*, *богословъ*, *богословнъ*, *богословьць*, *боготочнъ*, *богооудънъ*, *богохранимъ*, *богочъстивъ*, *богочътьць* та ін.

Масштаб мовотворчості творців та редакторів старослов'янських перекладів, зокрема в сфері абстрактної богословської лексики, стає очевидним, наприклад, при детальнішому аналізі відомої Нагірної проповіді Ісуса Христа, яку подають усі такі обов'язкові богослужбові книги, як Четвероевангелія та Апракоси:

Блажени ницини *дхиъ*. *іако тѣхъ естъ црѣствіе нбськое*
 Блажени. *плачѣцини сѧ*. *іако ти оутѣшѧть сѧ* Блажени
кротѣци. *іако ти наслѣдѧть землѧ* Блажени. *алчѣци*
жаждѣци правѣды. *іако ти насытѧть сѧ* Блажени
 милостивни. *іако ти помиловани бѣдѧ* Блажени *чистини*
сърдцьмъ. *іако ти вѧ оузрѧть* Блажени. *сѣмирѧѣци*. *іако ти*
сновѧ бжин нарежѧть сѧ Блажени *изгѣнани* правѣды ради. *іако*
тѣхъ естъ црѣствіе нбськое Блажени *естѧ*. *егдѧ поносятѧ*
вамъ. *и ижденѧть*. *и рекѧть*. *всѧкъ зълъ глѧ* на *вы лѣжѣце*
мене ради *Радоуите сѧ* *и веселите сѧ*. *іако мѣзда ваша*.
мънога естъ на нбсехъ (Остромирове Євангеліє). Тут, як бачимо,
 усю лексику, в т.ч. й складені найменування, окрім службових слів,
 а також займенникових дієслівних допоміжних форм, можна
 зарахувати до авторських неологізмів, які були утворені для
 позначення християнських богословських понять.

Мовотворчість авторів старослов'янських перекладів знайшла свій вияв і при засвоєнні значної кількості старо- і новозавітних власних назв, які здебільшого кваліфікують як без еквівалентну лексику, тобто слова, що не підлягають перекладу, а лише адаптації фонеморфемної структури.

Приклади калькування у сфері онімійної лексики старослов'янської мови зустрічаються вкрай рідко. Можна назвати лише чотири жіночі особові імена в'єра, надежда, любовь, патька, які утворилися завдяки калькуванню грецьких *πίστις* 'віра', *ἐλπίς* 'надія', *ἀγάπη* 'любовь', *παρασκευή* 'п'ятниця; народжена в п'ятницю', а також топоніми *λββνιοε* м'єсто (гольгофа), *μεσσητομανια* (месопотамія), *σληντζεградъ* (слинополь). Вкрай обмежене використання калькування при засвоєнні чужомовних власних назв є всі підстави кваліфікувати чіткою настановою перекладачів старослов'янських текстів та виявом їх мовотворчості.

Ономастикон старослов'янських текстів творили головним чином особові імена, які відзначалися високою частотою вживання в текстах Євангелії, Діяннях апостолів, та особливо в Четв'ї-Мінеях, а також топоніми – власні назви близькосхідних, рідше пелопоннесько-апеннінських географічних об'єктів. Напр.: *авѣтономъ*, *агафонъ*, *агриппиния*, *воуколь*, *валентинъ*, *василин*, *дамьянъ*, *дионисин*, *иоанинъ*, *иларнонъ*, *иполоутъ*, *иранда*, *ираклин*, *игнатини*, *калинникъ*, *леонть*, *мария*, *маръкъ*; *аравия*, *антипарнда*, *ахорьска дьбрь*, *баввоулонъ*,

гомора, *еръмагадонъ*, *иоудея*, *лаоддикія*, *назаретъ*, *силооуамъ*, *синан*, *ѡаворъ филадельфия* тощо.

Цікаво, що перше, дохристиянське ім'я великого київського князя – Володимир викарбувано на монетах не у повноголосному варіанті, а «канонічному» болгаро-македонському *владимиръ*. Так само ім'я князя Святополка фігурує на монетах у старослов'янському варіанті *стоплѣкъъ*, а не давньоукраїнському *стоплѣкъъ*. Це, очевидно, можна кваліфікувати як свідчення незаперечного авторитету болгаро-македонського мовного узусу-стандарту і в Русі – Україні X – поч. XI ст.

Усього, за підрахунками І.Срезневського, після християнізації України-Русі пам'ятки XI-XIII ст. фіксують 394 християнських імені – 330 - чоловічих та 64 жіночих.

У старослов'янських текстах при запозиченні чужомовних – гебрійських, рідше грецьких або латинських з походження власних назв, перекладачі обмежувалися адаптацією їх фонеморфемної структури, передусім зверталася увага на морфологічну адаптацію, зокрема на можливість вписати запозичений онім у питомі парадигми, а також на звукову субституцію. Так, наприклад, грецьке ім'я *κύριος* з первісним значенням 'пан, володар' у старослов'янських текстах фігурує як *кирилъ*, *θεόδωρος* 'богом даний' – як *ѡеодоръ*, *υεωρουός* 'хлібороб' – як *георгин* або *дюрдь* і т.п..

5.4. Вплив старослов'янської мови на сучасні слов'янські мови.

Старослов'янізми.

Старослов'янська мова як перша літературна мова слов'ян мала великий вплив не лише на літературні мови усіх слов'янських народів, але й на окремі неслов'янські мови, наприклад, румунську, носії якої також сповідують християнство східного обряду. Однак вплив старослов'янської мови на кожну з нових літературних мов слов'янських народів не був стереотипним, а радше суто індивідуальним, що знаходило свій вияв у часі, тривалості, причинах та формах того впливу. Звичайно, мови слов'янських народів, що сповідують християнство східного обряду (болгари, македонці, серби, українці, росіяни, білоруси), були під більшим впливом старослов'янської писемності, ніж мови слов'ян, що сповідують християнства західного обряду (словінці, хорвати, чехи, словаки, поляки, верхні лужичани, нижні лужичани). Більше того, навіть на такі близькоспоріднені мови, як українська та російська, словенська та хорватська або чеська та нижньолужицька, старослов'янська мова впливала по-різному: у різний час, за різних культурно-історичних обставин, на різних структурних рівнях мов.

Коли розглядати проблему впливу старослов'янської мови на сучасні слов'янські мови, то треба наголосити, що тут болгарська та македонська мови посідають особливе місце, оскільки вони справедливо вважаються прямими (з певними застереженнями) спадкоємцями старослов'янської літературномовної традиції. Адже саме болгаро-македонські діалекти послужили, як відомо, діалектною основою старослов'янської мови, що особливо помітно

на її фонетичному та морфологічному рівнях. Що стосується інших слов'янських народів, то, попри все, старослов'янська мова була для них чужою (а це не завжди і не сповна усвідомлювали самі мовці), а тому специфіка її впливу у випадку кожної слов'янської літературної мови була суто індивідуальною та визначалася цілою низкою чинників як екстралінгвальної, так і інтралінгвальної природи.

Так, наприклад, відомий російський мовознавець А.А.Шахматов ще на поч. ХХ ст. висунув гіпотезу, що «російська літературна мова – це русифікована церковнослов'янська (тобто старослов'янська – Л.Б.)». На підтвердження цієї тези А.А.Шахматов називає дванадцять безсумнівних фонетичних, граматичних, лексичних рис старослов'янської мови, які притаманні і для російської літературної мови, та узагальнює: «на підставі здійсненого аналізу церковнослов'янців у сучасній літературній мові видно, що її словниковий склад щонайменше на половину, якщо не більше, залишився церковнослов'янський»^{*}.

Показово, але ще наприкінці ХІХ ст. Ф.Міклошич у «Кратком словаре шести славянскихъ языковъ (русскаго съ церковнославянскимъ, болгарскаго, сербскаго, чешскаго и польскаго), а также французскій и немѣцкій)...» (1885) російські та церковнослов'янські слова матеріал подає разом.

Позицію А.А.Шахматова підтримував відомий американський славіст Б.Унбегаун, а Л.В.Щерба взагалі заявляв, що близько 2/3 лексики російської літературної мови так або інакше треба

^{*} Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. - Москва, 1941. - С. 90. †

пов'язувати з лексико-семантичною системою старослов'янської мови. Гіпотеза Шахматова-Унбегауна була піддана гострій критиці з боку російських «патріотичних» вчених, зокрема С.П.Обнорського та Ф.П.Філіна. Проте навіть, за їх підрахунками, у сучасній російській літературній мові нараховується 26 123 церковнослов'янізми, що складає приблизно 20% її лексичного запасу*. Якщо порівнювати питому вагу старослов'янizmів у російській та українській або білоруській літературних мовах, то, наприклад, за такою досить показовою рисою, як повноголосся/неповноголосся східнослов'янські мови суттєво відрізняються одна від одної. За підрахунками А.С.Фідоровської, «в білоруській та українській мовах кількість повноголосних коренів, що допускають неповноголосні форми, складає менше ніж четвертину слів з повноголоссям, тоді як в російській мові їх більше половини».[†]

Висока питома вага старослов'янizmів у сучасній російській літературній мові пояснюється впливом цілої низки чинників, серед яких окремо варто виділити так званий другий південослов'янський вплив, що розпочався у др. пол. XIV ст., і виявлявся на теренах тогочасної Московії у масовому усуненні живомовних впливів у богослужбових книгах та ретельному виправленні їх до первісного болгаро-македонського стандарту. Виконавцями цієї акції були численні представники сербського та болгарського духовенства, які після підкорення їх рідних країв турками (1389 р. поразка сербів на

* Філин Ф.П. Исковное и заимствованное в современном русском литературном языке // Славянские языковедческие исследования. VIII Международный съезд славистов. - Москва, 1978. - С.413.
† Фидорковская А.С. О полногласных и неполногласных формах в белорусском и украинском языках // Памяти В.А.Богородицкого. - Казань, 1961. - С.140.

Косовому полі та підкорення Болгарського царства 1393 р.) знайшли собі прихисток у православної Московії. На теренах сучасних України та Білорусії, попри присутність і тут болгаро-сербського духовенства, так званий другий південослов'янський вплив був малопомітний, бо сильнішою була місцева писемна традиція.

В українському мовознавстві, зокрема советської доби, роль та місце старослов'янizmів у системі української літературної мови розглядалися, як правило, дуже поверхово та схематично, а не раз такий аналіз хибував на вульгарно-соціологічні оцінки, оскільки на старослов'янській мові лежало тавро мови церкви, з якою ідеологи СРСР вели непримиренну боротьбу. Часто усе зводилося до переліку структурних фонетико-граматичних ознак старослов'янizmів та констатації, що використовують їх в поетичному мовленні з метою надати оповіді урочистості. Показово, але навіть у академічній «Історії української мови. Лексика і Фразеологія» аналіз старослов'янizmів не виокремлено та проводиться він лише принагідно.

Ще менше уваги старослов'янizmам приділяють лексикологи західнослов'янських мов. Наприклад, словацький мовознавець П.Ондрус навіть не виокремлює їх в окрему групу, а лише називає близько двох десятків старослов'янizmів, кваліфікуючи їх то поетичними словами, то біблієзмами*.

Перелік структурних ознак старослов'янizmів в українській мові усталений. Це так зване неповноголосся (*врата, злато, брег*);

* Ondrus P. Slovenská lexikológia. - Bratislava, 1972. - S.39-40.

звукословоукладки жд (*вождь*); ініціальне є- (*єдність*); іменникові суф. *-юнь-, -ств-, -тель-, -ин'-, -тв-, -тай* (*приятель, мислитель, братство, гордіня, юттва, глашатай*); дієприкметникові суф. *-ащ-, -ущ-, -м-* (*роботящий, грядущий, знайомий*); префікси *воз-, пре-, пред-, со-* (*возз'єднаний, предтеча, премудрий, соратник*); композити, одним із компонентів яких є *благо-, бого-, добро-, зло-* (*благодать, богослужитель, добродійство, злорадство*). З лексичних старослов'янських називають *крест (хрест), ланіти, уста, священик* тощо*. Хоча це далеко не повний переказ структурно-семантичних ознак старослов'янських, з якого випали, наприклад, утворення з преф. *без-*, численні семантичні кальки тощо, проте це не найбільший недолік такого підходу. В Україні серед філологів, а ще більшою мірою серед культурницької громадськості міцно утвердилися погляди на старослов'янську мову як на явище чуже, неукраїнське за походженням та сутністю, а тому питома вага церковнослов'янських у лексичній системі сучасної української літературної мови має бути мінімізована[†].

Упереджене ставлення до старослов'янських у українській мові, окрім вже згаданого атеїстичного, спричиняється ще двома чинниками. У середовищі консервативної філологічної громадськості, на виховання якої мали вплив ідеї російського (українського) «квасного патріотизму», визнання впливу старослов'янської мови чомусь безпідставно трактують як приниження ролі та статусу російської або української мов. Натомість серед українських ультрапатріотів поширено хибне

* Див.: Сучасна українська мова / За ред. М.Я.Площ.-К., 2005. - С.128.

† Белей Л. Українська богословська термінологія: шляхи розвитку // Сучасність. - №12. - 1999. - С. 87-88.

переконання, яке дуже влучно сформулювала одна з учасниць Всеукраїнської наукової конференції «Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій» (Львів, 1999): «тепер для культурної людини (!!!) –Л.Б.) церковнослов'янізм сприймається як русизм».

Штучне звуження погляду на старослов'янські у українській мові як на суто чужомовне явище, а також вивчення їх структурних ознак та загальне окреслення стилістичних функцій затінує важливу проблему - роль старослов'янської мови як посередника в міжмовних контактах давньоукраїнської мови доби середньовіччя або вплив старослов'янської писемної традиції на формування як української літературної мови. При традиційній оцінці місця та ролі старослов'янських у українській літературній мові замовчують той факт, що після християнізації Русі-України старослов'янська мова стає першою і спершу єдиною літературною мовою наших предків, які були не лише «споживачами» старослов'янської писемності, а й активними її творцями. Відомий український філолог Д.Чижевський подає цілий список старослов'янських перекладів, уперше здійснених саме на теренах Русі-України, - «тлумачення листів апостола Павла та «Пісні Пісень», книга Есфірі, «Пролог», житія - Андрія Юродивого, Стефана Сурозького, Федора Студита, чудеса Миколи Чудотворця, деякі - Дмитра Солунського, Кузьми та Дам'яна в Корсуні, Георгія, проповіді Федора Студита, «Послання» Петра Антіохійського, оповідання про перенесення мощів Миколи Чудотворця в Барі, Студійський Устав, Пандекти

Никона Черногорця...»^{*}. Уже лише сам факт створення цих пам'яток на теренах Русі-України та численні українські риси їх мови дають вагомий підстави зараховувати їх до набутків української духовної культури. Українці мають велику заслугу перед усім слов'янським світом за збереження та примноження кирило-мефодіївських традицій у добу великої руїни південного слов'янства та суцільної латинізації західного.

Дослідники старослов'янської писемності довели, що цілу низку так званих старослов'янців з виразними південнослов'янськими фонетичними рисами було створено давньоукраїнськими перекладачами, переписувачами та редакторами старослов'янських рукописів XI-XIII ст. До числа таких псевдостарослов'янізмів українського походження зараховують *власаниця* 'волосяниця', *плать* 'оплата', *отрокъ* 'підліток', *схранити* 'поховати' *скомрахъ* 'скоморох', *драгоцѣннъ* 'коштовний', *младость* 'молодість', *влатъ* 'волот', *кляколъ* 'дзвін; пор. колокол', *мраморъ* 'мармур; пор.: мороморь'[†]. Ці факти є свідченням співтворчості українських книжників у творенні старослов'янської писемності.

За підрахунками вчених, приблизно 50% старослов'янських лексем позначає абстрактні поняття та дії й процеси, пов'язані з ними, які були невідомі ні предкам сучасних українців, ні інших слов'янських народів, а тому їх створювали перекладачі та редактори старослов'янських текстів. Не випадково авторські старослов'янізми, які за своєю природою мають панслов'янський

характер, на зразок *віра*, *вірити*, *всесвіт*, *душоуб*, *злословити*, *книжник*, *надія*, *невіглас*, *невірство*, *ненависть*, *несила неправда*, *неприятнь*, *питомий*, *подруга* (у ст.-сл.: *подрочѣтъ*), *послух*, *причасник*, *пророк*, *рукопис* (пор.ст.-сл.: *ржкописаніє*), *священик*, *самовидець*, *творець* тощо вписалися в лексичну систему української мови і не виказують свого чужомовного походження.

Старослов'янізми були і залишаються невід'ємним і часто досить помітним стилетворчим елементом української літературної мови. Особливий статус старослов'янізмів у лексичній системі української літературної мови до національної доби забезпечувався завдяки таким чинникам: 1) близькості спорідненості солунсько-македонського та давньоукраїнських діалектів; 2) авторській, а тому панслов'янській природі значного числа старослов'янізмів; 3) системній адаптації адаптації старослов'янізмів до фonomорфемної структури української мови. Досить згадати геніальну Шевченкову «Марію», щоб розвіялися всякі сумніви у неукраїнськості старослов'янізмів:

Все упованіє мое
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє мое
На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих!
Пренепорочная, благая!
Возри, Пречистая, на їх
Отих окрадених сліпих

^{*} Чижевський Д. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму - Тернопіль, 1994. - С.72.
[†] Див.: Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». - Москва, 1975. - С.8; Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. - Москва, 1977. - С.23.

Невольників. Подай їм силу
Твого мученика сина,
Щоб *хрест*-кайдани донесли
До самого, самого краю!
Достойно петая! Благая!
Цариця неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий конець, о всеблагая!
А я, незлобний, *воспою,*
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святу доленьку твою.
А нині плач, і *скорбь*, і слози
Душів убогої – убогій
Останню *ленту* подаю.

Таким чином, переоцінка місця і ролі старослов'янської мови в історії української літературної мови – актуальне завдання сучасної славистики. Адже, як слушно писав Ю.Шевельов ще у далекому 1950 р., «ми вже давно переросли етнографізм, ми усвідомили українськість усього понадетнографічного в нашій історії: Київської і Литовсько-Руської Держави, греко-болгарської (з походження) Церкви, старої нашої, не народньою мовою писаної літератури, а отже – і церковнослов'янізмів. Відмовлятися від них – означає якоюсь мірою відмовлятися від нашої історії в ім'я нібито позаісторичної, сталої етнографії. На це може піти етнографічна маса, але не нація».

5.5. Старослов'янська лексикографія

Поширення старослов'янської писемності – а спершу це була головним чином богослужбова література – породжувала потребу її тлумачення. Власне, герменевтика була дуже популярною галуззю середньовічної гуманітаристики, а тому нема нічого дивного в тому, що саме в рамках цієї дисципліни з'являються паростки старослов'янської лексикографії. Провести межу між тлумаченням суто богословським, коли треба було розкрити суть теологічних явищ, та лінгвістичним, коли необхідно розтлумачити значення незрозумілого слова, – неможливо, оскільки ці два аспекти в багатьох моментах є взаємодетермінованими. Тому вже найдавніші старослов'янські пам'ятки мають численні так звані глоси.

Глосами в мовознавстві називають або 1) незрозуміле чи малозрозуміле (рідковживане, архаїчне, діалектне) слово чи вислів (переважно в давніх текстах) або 2) пояснення, переклад таких слів або висловів*.

Зібрання глос – творить глосографію, яку справедливо вважають попередницею лексикографії. Здебільшого тлумачили чужомовні слова, що позначали невідомі слов'янам реалії або поняття. Так, наприклад, старослов'янських пам'яток української редакції грецьке з походження слово **мамона** за допомогою глос тлумачиться то як **несытьство**, то як **неправдъный**, то як **неправдъное богатьство**; **геона** як **дъбрь огньная**; **поръфиръ** як **баграниця** або **червъленция** тощо. Масового поширення використання глос у набуває в українській глосографії XVI-XVII

* Українська мова. Енциклопедія.-К.,2007.-С.102.

ст. За підрахунками В.Німчука, в Пересопницькому Євангелії, наприклад, налічується близько 200 глос, а в Крехівському Апостолі – 115¹. Напр.: **дидрагма** – два гроша; **житница** – клуня, або стодола; **ароматы и миро** – пахоучи рѣчи и масти; **күстодія** – сторожа; **архисинагогъ** – оучитель люду жидовьского тощо².

Старослов'янська глосографія стала надійним підґрунтям для старослов'янської лексикографії донаціональної доби. Першим друкованим словником старослов'янської мови української редакції є «Лексисъ, сирчь реченія...» (1596) Л.Зизанія, реєстр якого налічував 1061 слово. Це словник перекладного типу, в якому старослов'янські слова перекладено лексичними засобами староукраїнської мови. Визначним досягнення старослов'янської лексикографії донаціональної доби стала відома праця українського вченого П.Беринди «Лексіконъ славеноросскій и именъ тѣкованіє» (1627), яка налічувала близько 7 тисяч реєстрових слів. Тут до кожного із церковнослов'янських слів П.Беринда подає один або й кілька українських відповідників. Приметно, що словник П.Беринди тривалий час був найповнішою слов'янською лексикографічною працею і справив помітний вплив на розвиток словникарства інших слов'янських і навіть неслов'янських народів³.

Для старослов'янської лексикографії донаціональної доби характерне нерозмежування власне старослов'янської мови Х-ХІІІ ст. та пізніших церковнослов'янських джерел. На орфографії

¹ Див.: Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія у її зв'язках з російською та білоруською.-К., 1980.

² Чепіга І.П. Глоси Пересопницького євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови//Питання східнослов'янської лексикографії ХІ-ХХІ ст.-К., 1979.-С.64-69.

³ Русанівський В.М. Історія української літературної мови.-К., 2001.-С.99.

старослов'янських слів часто помітний суттєвий вплив староукраїнської мови. Старослов'янські словники донаціональної доби мали незаперечне прикладне значення – вони покликані були удоступнити культурній громадськості тогочасну літературу – богослужбову та світську, - у складі якої якщо не домінували, то все-таки були широко представлені численні старослов'янськи. П.Беринда у передмові до свого «Лексиса...» влучно зауважував: **Лѣтѣргіи, и иныхъ таемницъ, которыи сѧ ты[мъ] языко[мъ] в' великой и малой Россіи, в'Сербіи, Болгаріи, и по ины[мъ] сторонамъ ѡ[т]правуют[т]: и[ж] тру[д]ности тежъ словъ до выразумѣннѧ темны[х] многіи в' собѣѧ маєт».**

Слов'янське національне відродження першої пол. ХІХ ст., а також поява порівняльно-історичного методу в мовознавстві спричинили докорінні зміни у старослов'янській лексикографії. З одного боку, вона втрачає своє прикладне значення, бо у слов'ян поступово запановує літературна традиція на живомовній основі. З іншого боку, славісти-компаративісти збагнули виняткову вартість старослов'янських пам'яток, які вони справедливо вважали найдостовірнішими свідченнями про найдавніший стан мови слов'ян. Ці два чинники, на нашу думку, і визначили напрямок розвитку старослов'янської лексикографії нової доби. Це засвідчує, наприклад, відома праця патріарха славістики і чеського монаха-єзуїта Й.Добровського «*Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*» (1822), понад 150 сторінок якої складає реєстр коренів слів, що вживаються у найдавніших старослов'янських манускриптах. Словник Й.Добровського, як зазначає І.Огієнко, «добре переробив

та упорядкував В.Копітар і під назвою «*Vocabularium linguae slavorum*» видав його в додатку до своєї праці «*Glagolita Clozianus*» (1836).

Величезний внесок у старослов'янську лексикографію зробив Ф.Міклошіч, який уклав «*Lexicon linuae slovenicae veritae dialekti*» (1850), «*Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum*» (1862-1965), «*Краткій словарь шести славянских языков (русского съ церковнославянскимъ, болгарскаго, сербскаго, чешскаго и польскаго), а также французскій и немѣцкій*» (1885), «*Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprache*» (1886), в яких широко представлена та всебічно опрацьована старослов'янська та церковнослов'янська лексика.

Чимало зусиль для розвитку старослов'янської доклав російській вчений німецького походження А.Х.Востоков (справжнє прізвище Остенек), автор піонерського дослідження «*Рассуждения о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам*» (1820). Результатом тридцятирічного наполегливого дослідження А.Х.Востоковым старослов'янських рукописів XI-XIII ст. та їх пізніших копій, що походили із болгарських, сербських та східнослов'янських теренів, став двотомний «*Словарь церковно-славянскаго языка*», виданий у Санкт-Петербурзі в 1858-1861 рр. Сам автор характеризував свій словник як «сравнительный и объяснительный», тому старослов'янські або церковнослов'янські реєстрові слова не лише тлумачаться російською мовою, а й зіставляються з їх відповідниками з середньогрецької та нерідко й

латинської мов, а також їх може супроводжувати морфологічна характеристика та ілюстрації. Пор.: *коуѣмирслоужение ѣдѣлолатеѣа, idolotria; коуръ*, с.м. пѣтухъ. Алектор прѣжде даже *коуръ не възгласитъ*.*

Важливою старослов'янською лексикографічною працею є «*Материалы до словаря древне-русскаго языка по письменным памятникам*» І.Срезневського, які побачили світ у трьох томах в Санкт-Петербурзі (1893, 1902, 1912). Хоча їх автор стояв на точці зору щодо неможливості розмежування живомовної та церковнослов'янської лексики у писемних пам'ятках східних слов'ян, «*Материалы...*» І.Срезневського з належною повнотою репрезентують старослов'янську лексику, вживану у пам'ятках української та російської редакцій. На подібних методологічних засадах (можливило, лише з більшим акцентом на старослов'янській лексиці) було укладено «*Полный церковно-славянскій словарь (со внесениемъ въ него важнейшихъ древне-русскихъ словъ и выражений)*» (1900) Г.Дяченка (Г.Дьяченко), що нараховував близько 30 тисяч слів.

У кін. 70-х рр. XX ст. в Інституті мовознавства ім.О.Потебні АН УРСР було створено наукову групу, що працювала на укладанням «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI-XIII ст.», однак цей проект так і не був реалізований. У 1987 р. було опубліковано лише проспект цього словника†.

* Востоков А.Х. Словарь церковно-славянскаго языка. -Т.І.-Санкт-Петербургъ, 1858.-С.377.

† Словарь старославянскаго языка восточнославянскій редакції XI-XIII вв. Проспект.-К., 1987.

З належною повнотою опрацьовано старослов'янську лексику сербо-хорватської редакції у тритомному словнику Д.Даніча «Речник из књижных старина српских» (Београд, 1863-1864).

Всебічне і ґрунтовне дослідження окремих старослов'янських пам'яток, започатковане в др. пол. XIX ст., породило появу своєрідного різновиду старослов'янських лексикографічних праць – словопоказчика конкретних пам'яток, практику укладання яких започаткував, очевидно, В.Ягіч. Практика укладання словопоказчиків стала загальноприйнятною, тому, наприклад, публікацію «Апракосу Мстислава» (кін.XI-поч. XII ст.)^{*} супроводжують «Показчик слів і форм до тексту», «Словопоказчик до заголовків зачинів і скорочень місяцеслова» та «Показчик слів і форм до записів», які є по суті словниками конкретної пам'ятки, що відтворює її лексичну картину[†].

До старослов'янських словників енциклопедичного типу можна зарахувати «Справочный и объяснительный Словарь къ Новому Завету» (Санкт-Петербург, 1882) та «Справочный и объяснительный Словарь Псалтыри» (Санкт-Петербург, 1898) П.Гільтебрандта, в яких опрацьовано реалії та персоналії, що зустрічаються у старослов'янських або церковнослов'янських текстах Нового Завіта та Псалтиря.

Здобутком старослов'янської лексикографії міжвоєнної доби є «Старо-слов'янський словник» відомого українського вченого і теолога – І.Огієнка, який він опублікував як додаток до його

^{*} Див.: Апракос Мстислава Великого.-Москва, 1983.

[†] Див.: Rački F. Assemanov ili Vatikanski evangelistar.-Zagreb, 1865; Мирчев К., Кодов Х. Ениински апостол.-София, 1965; Врана Ј. Вуканово еванђеље.-Београд, 1967.

відомої праці «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків» (Варшава, 1929). Це перекладний словник, що містить близько 3 тисяч найуживаніших старослов'янських слів та їх україномовні відповідники.

У повоєнний період розвитку старослов'янської лексикографії спостерігається її спеціалізація: з'являються тлумачні словники-тезауруси, морфемні, етимологічні, навчальні. Так, старослов'янська лексика з достатньою повнотою представлена у етимологічних словниках слов'янських мов, серед яких, очевидно, слід виокремити «*Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*» за ред. О.Трубачева (1974-2003). Старослов'янська лексика найдавніших «канонічних» пам'яток з погляду частоти вживання та її морфемної структури ретельно опрацьована у праці німецьких славістів: Sadnik L., Aitzetmüller R. «*Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*» (Heidelberg, 1955).

Найбільшим досягненням старослов'янської лексикографії новітньої доби є, без сумніву, капітальний тезаурус «*Slovník jazyka staroslověnského*», який укладено в Слов'янському інституті Чехословацької академії наук (1958-1999), в якому сучасному лексикографічному опрацюванню піддано усю лексику 17 «канонічних» старослов'янських болгаро-македонських пам'яток, а й двох пам'яток – Київські глаголичні листки та Празькі Уривки - моравської редакції.

Сучасний розвиток славістики, зокрема вимоги до підготовки майбутніх фахівців у галузі слов'янських мов, а також слов'янської

історії і, звичайно, богослов'я породили появу ще одного виду старослов'янських словників – навчальних, які не лише з достатньою повнотою представляють лексику, а й покликані сприяти її засвоєнню студентами-славістами та богословами. До їх числа можна зарахувати такі видання: Охріменко М. «Короткий старослов'янсько-український словник» (Вінниця, 1957); Znosko A. «Mały słownik wyrazów starocerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej». - Warszawa, 1983; Николић С. «Старословенски језик. Примери са речником». - Д. 2. - Београд, 1988; Белей Л. «Короткий старослов'янсько-український граматичний словник» (Ужгород, 1990); Белей Л., Белей О. «Старослов'янсько-український словник» (Львів, 2001); М.Штець, М.Горняк, Ш.Пружинський та ін. «Cirkievnoslovansko-slovenský slovník» (Prešov, 2009-2011).

ЛІТЕРАТУРА

1. Львов А.С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности.-Москва, 1966.
2. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.-К., 1980.
3. Німчук В.В. Лексика Київських глаголичних листків та фоні словникового складу найдавніших слов'янських пам'яток//Слов'янське мовознавство. X Міжнародний з'їзд славістів. Доповіді.-К., 1988.
4. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов.-К., 1985.

5. Цейтлин Р.М. Лексика старославянского языка. Опыт мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X-XI вв.-Москва, 1977.

6. Шевельов Ю. Невіддільна спадщина (Кілька слів про українські церковнослов'янзми).

7. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови.-Х.: Акта, 2002.

8. Щепкин В.Н. Разсуждение о языке Савиной Книги.-Санктъ-Петербургъ, 1901.-С.VII.

9. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд/Под.ред.О.Трубачева.-Вып.1-30.-Москва, 1974-2003.

10. Hamm J. Staroslavenska gramatika.-Zagreb, 1974.

6. СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКІ ТЕКСТИ*

1. Текст Господньої Молитви, ширше відомішої як «Отче наш...», за старослов'янськими пам'ятками різної редакції.

Уче нашъ иже си на всехъ да свѣтъ са има твоѣ да придетъ црствне твоѣ да бодетъ вола твоа доко на неси и на земли хлѣбъ нашъ наставъшааго дне даждъ намъ дънесъ и отъпости намъ длъгы нашаа доко и мы отъпоуштаемъ длъжъникомъ нашимъ и не въведи насъ въ напастъ нѣ избави ны отъ неприазни доко твоѣ естъ црствне и сила и слава въ вѣкы аминь.

(Марійське Євангеліє)

Уче нашъ иже си на всехъ да ститъ са има твоѣ да придетъ црствне твоѣ да бждетъ волѣ твоа тако на неси и земли хлѣбъ нашъ наставъшааго дне даждъ намъ дньсь и остави намъ длъгы нашаа тако и мы оставлѣемъ длъжникомъ нашимъ и не въведи насъ въ напастъ нѣ избави насъ отъ непряни тако твоѣ естъ црствне и сила и слава въ вѣкы аминь:

(Савина Книга)

*Добірку текстів укладено на підставі таких джерел: Огієнко І. Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI ст.-Варшави, 1929; Апракос Мстислава Великого/Под ред. Л.П. Жуковской.-Москва, 1983; Николић С. Старословенски језик.-Део II.-Београд, 1988; Щепкин В. Савина книга. Памятники старославянского языка.-Т.1.-Санкт-Петербург, 1903; Štec M. Uvod do staroslovenčiny a cerkevnej slovančiny.-Prešov, 1994.

Уче наш иже еси на всехъ да ститъ са има твоѣ да придетъ црствне твоѣ да бждетъ воля твоа яко на неси и на земли хлѣбъ нашъ насжштънын даждъ намъ дньсь и остави намъ длъгы нашаа яко и мы оставляемъ длъжъникомъ нашимъ и не въведи насъ въ напастъ нѣ избави ны отъ неприазни тако твоѣ естъ црствне и сила и слава въ вѣкы аминь:•

((Остромирове Євангеліє)

Уче наш иже еси на всехъ да ститъ са има твоѣ да придетъ ц(с)рствне твоѣ. да бждетъ вола твоа ака на неси и на земли хлѣбъ нашъ насочънын даждъ намъ дньсь и остави намъ длъгы нашаа тако и мы оставляемъ длъжникомъ нашимъ и не въведи насъ въ напастъ нѣ избави насъ отъ лоукавааго. тако твоѣ етъ цѣсарствне и сила и слава. въ вѣкы аминь

(Апракос Мстислава)

2. Початок Євангелії від Івана за списками Зографського Євангелія та Апракоса Мстислава

їскони бдаше слово ї слово бдаше отъ ва ї въ бдаше слово се бд їскони отъ ва всаа тѣм. выша ї беж него ничъто же не выстъ еже выстъ въ томъ животъ бд ї животъ бд свѣтъ чкомъ ї свѣтъ въ тѣмѣ свѣтитъ са и тѣма него не обдтъ•

Искони бѣ слово и слово бѣ отъ ба и въ бѣ слово се бѣ
искони оу ба и тѣмъ вса быша и без него ничто же не
бысть еже бысть въ томъ животъ бѣ и животъ бѣ и
животъ бѣ члвмъ и свѣтъ въ тѣмѣ свѣтитъ са и тѣма его
не обатъ

3. Уривок Євангелія від Луки за списками
старослов'янської та церковнослов'янської пам'яток

Бысть же нъ дѣни ты изиде повелѣние отъ кесара
авгѹста написати всѣхъ вселенѣхъ се написаніе вы
владѣштю с'рїенѣхъ кѣринью і идѣахъ вси кождо написати са
въ свої градъ възиде же і осифъ отъ галилеѣа града
назаретска въ іудеѣхъ въ градъ давъ іже нарицаеть са
внтлеемъ зане бѣаше отъ домоу і отчствїѣ дава написати
са съ марїенѣхъ обрѣченѣхъ емоу женоу съшштѣхъ
непразднѣхъ

Бысть же во дни тыѣхъ изиде повелѣніе Ѡ кесарѣ авгѹста
написати всю вселенню сїе написаніе перове бысть владѣцѣ
срїеню кѣринию и идѣахъ вси написати са кордо во свои градъ
въиде же и іосифъ Ѡ галилеѣи из града назарета во іудею во
градъ давдовъ іже нарицает са внтлеемъ зане быти емѹ Ѡ
домѹ и отчествїа давдова написати са мрїеню шврѣченю емѹ
женоу съшїеню непраздноу

4. Нагірна проповідь Ісуса Христа в старослов'янській (за
списком Остромирового Євангелія) та в
церковнослов'янській редакціях

Блажени нищїи дѹмъ. іако тѣхъ естѣ црѣствїе нбсѣкое
Блажени. плачѣщїи са. іако ти оутѣшатъ са Блажени
кротѣцїи. іако ти наслѣдате землю Блажени. алчѣщїи
жаждѣщїи правды. іако ти насытате са Блажени
милостивни. іако ти помиловани вѣдѣхъ Блажени чїстїи
срѣдцѣмъ. іако ти ва оузрѣте Блажени. сѣмирѣщїи. іако
ти снова вѣши нарежѣте са Блажени изгнани правды
ради. іако тѣхъ естѣ црѣствїе нбсѣкое Блажени есте. егда
поносате вамъ. и ижденѣте. и рекѣте. всакъ зѣлъ гла на
вы лѣжѣще мене ради Радоуїте са и веселїте са. іако
мзда ваша. мѣнога естѣ на нбсѣхъ

Блажени нищїи дѹхомъ іако тѣхъ естѣ црѣствїе нбное блажени
плачѣщїи іако тїи оутѣшатъ са блажени кротѣцїи іако тїи
наслѣдате землю блажени алчѣщїи и жаждѣщїи правды іако
тїи насытатъ са блажени млтвїи іако тїи помиловани
бѹдѣте блажени чїстїи срѣдцѣмъ іако тїи вѣа оузрѣте
блажени миротворцїи іако тїи сынове вѣши нарежѣте са
блажени изгнани правды ради іако тѣхъ естѣ црѣствїе нбное
блажени есте егда поносате вамъ и ижденѣте и рекѣте
всакъ зѣлъ глаголю на вы лѣжѣще мене ради радїте са и
веселїте са іако мзда ваша многа на нбсѣхъ

5. Фрагмент латинографічної старослов'янської пам'ятки Фрейзінгенські уривки та його транслітерація засобами кирилиці.

Boze gospodi miloztivi. otze boze. tebe izpovedueme. vuez moi greh. i zuetemu creztu. i zuetei marii. i zuetemu michaelu. i uuizem crilatcem bosiem. i zuetemu petru. i uzem zelom bosiem. i uzem musenikom bosiem. i uzem devuam praudnim. i uzepraudnim. i tebe bosu rabe. choku. biti. izpoveden. uzeh. moih greh. i veruem. da mi. ei. na zem zuete. beusi. iti se. na on zuet. paki se uztati. na rodni den. imeti mi ie. sivuot po zem. imeti mi ie. opuztic moih grechou. bose milostiuvi. primi moiv. Izpovued. moih grechov. ese iezem ztvoril zla.

Боже господи милостиви. Отче боже. тебе исповѣдѣ. вес мой грѣхъ. и светемоу крестоу. и светѣи марии. и светемоу михаелу. и всѣмъ крилатцемъ божемъ. и светемоу петроу. и всѣмъ селомъ божемъ. и всѣмъ мученикомъ божемъ. и всемъ вѣрникомъ божемъ. и всѣмъ двѣамъ правднимъ. и всѣмъ правднимъ. и тебе божи рабе. хокоу. бити. исповѣден. всѣхъ. моихъ грѣхъ. и вѣроу. да ми. е. на семъ свѣтѣ. вевши. ити же. на онъ свѣт. паки же оустати. на содни ден. имѣти ми е. живот по сем. имѣти ми е. отпустихъ моихъ грѣховъ. Бже есемъ створилъ зла.

6. Уривок із Синайського требника

МОЛ[ИТВА] ПО ОБѢДѢ

Тебѣ истинноумоу чаклюбцю боу мы грѣшнии и недостойнии раби твои насыщше сѧ богатыхъ бавгъ твоихъ хвалжъ тебѣ приносимъ и молтмъ ти сѧ вако съ земьными блага и несьнымъ твоимъ даромъ причастники ны ави молитвами стымъ воща и всѣхъ стыхъ твоихъ ѣко подоваеть ти всѣ слава оца и сна и стааго дха нынѣ.

7. Притча *Про блудного сина* за списком Остромирового Євангелія.

Чоловѣкъ нѣкыи имѣ дѣва сына и рече мьнии сынъ єю. оцоу оче. даждь ми достоннж часть имѣния и раздѣли има имѣние и не по мьнозѣхъ дньхъ. съвѣравъ все свое мьнии сынъ. отиде на странж далече. и тоу рас точи имѣние свое живы блждно иждивъшоу же ємоу вьса. высть гладъ крѣпкъ. на странѣ тон. и тѣ начатъ лишати сѧ и шьдъ прилѣпи сѧ единомъ. отъ житель тоѣ страны. и посла и на село своя пастъ свинни и желаше наситити чрѣво свое. отъ рожьць. ѡже ѣдѣбахъ свинни. и никътоже недаяше ємоу въ себе же пришьдъ рече. коликоу наньникъ оца моего изхывають хлѣвы. азъ же съде гладь гьвенж въставъ. идж къ оцоу моемоу. и рекж ємоу оче съгрѣшихъ на нбо и прѣдъ тобовж оуже нѣсмь достоннж нарешти сѧ сынъ твои.

Белей. Л.

Б 43 Курс старослов'янської мови: Вступ. Писемність. Пам'ятки. Лексикологія. Тексти. - Ч. I. - Ужгород, 2012. - 136 с.

ISBN 978-966-2095-65-4

Пропонований «Курс старослов'янської мови» складатиметься з двох частин. У першій частині проаналізовано лінгво-культурологічну проблематику, пов'язану як з виникненням старослов'янської писемності, так і з впливом її на формування та розвиток сучасних слов'янських мов, а також розглядаються старослов'янські пам'ятки та лексика старослов'янської мови.

Для студентів відділів україністики, славістики, а також богословії.

УДК 811.163.1(075.8)

ББК 81.2Сте1

Publikácia vychádza v rámci VEGA grantu č. 1/0077/12 Slovenské jazykovedné štúdie, riešeného na FF PU v Prešove.

БЕЛЕЙ Любомир

**КУРС СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ:
ВСТУП. ПИСЕМНІСТЬ. ПАМ'ЯТКИ.
ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ТЕКСТИ**

В авторській редакції

Здано до набору 10.08.2012р. Підписано до друку 20.08.2012р.

Формат 60x84/16. Папір офс. Гарнітура Times.

Друк офс. Ум. друк. арк. 7.9. Обл.-вид. арк. 6.08.

Тираж 100 шт. Замовлення № 54/1.

Видавництво ФОП Бреза А.Е.

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220. Тел./факс: (0312) 64-37-22

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4090 від 15.06.2011р.

Друк: ПП Бреза, тел.: 050-43-22-437